

Taner Timur

1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler

3. BASKI

İMGE kitabevi

Taner Timur, 1958 yılında AÜ SBF'den mezun oldu. Aynı fakültede asistan olmasının ardından, 1968 yılında doçentliğe, 1979 yılında profesörlüğe yükseldi. 12 Eylül askeri darbesinden sonra görevinden istifa ederek çalışmalarını Paris'te sürdürdü. Eylül 1992'de eski görevine döndü. 2002 yılına kadar bu görevini sürdürdü.

Timur'un Eserleri:

- *Türk Devrimi ve Sonrası* (Doğan Yayınevi, 1971; İmge Kitabevi Yayınları, 1993, 1994, 1997, 2000)
  Osmanlı Toplumsal Düzeni (AÜ SBF, 1979; İmge Kitabevi Yayınları, 1994, 2000)
  Osmanlı Kimliği (Hil Yayınları, 1986; İmge Kitabevi Yayınları, 1998, 2000)
  Osmanlı Çalışmaları-İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine (Verso, 1989; İmge Kitabevi Yayınları, 1996, 1998)
  Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş (İletişim Yayınları, 1991, 1994; İmge Kitabevi Yayınları, 2003)
  Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik (Afa Yayınları, 1991; İmge Kitabevi Yayınları, 2002)
  Küreselleşme ve Demokrasi Krizi (İmge Kitabevi Yayınları, 1996, 2000)
  Toplumsal Değişme ve Üniversiteler (İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
  Sürüden Ayrılanlar (İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
  Türkler ve Ermeniler (İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2001, 2007)
  Türkiye Nasıl Küreselleşti? (İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
  Felsefi İzlenimler (İmge Kitabevi Yayınları, 2005)
  Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler (İmge Kitabevi Yayınları, 2006)
  Marksizm, İnsan ve Toplum (Yordam, 2007)

İmge Dağıtım

Ankara
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95-96 / 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32
E-Posta: dagitim@imge.com.tr

İstanbul
Ankara Cad. No: 45 Cağaloğlu
Tel: (212) 527 40 57
Faks: (212) 527 41 45
E-Posta: cagaloglu@imge.com.tr

Taner Timur

Türkler ve Ermeniler

1915 ve Sonrası

Gözden Geçirilmiş
3. Baskı

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Refik Tabakçı

ISBN 978-975-533-318-2

© İmge Kitabevi Yayınları, Taner Timur, 2000

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Ekim 2000
2. Baskı: Nisan 2001
3. Baskı: Mayıs 2007

Kapak
Murat Özkoyuncu

Düzelti
Arda Yakut

Dizgi
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Mithatpaşa Cad. No: 62/4 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 418 70 93-94 • Faks: 418 10 46
www.pelinofset.com.tr

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10-11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İçindekiler

Üçüncü Baskıya Önsöz 7
Önsöz 11
Giriş 15
Ermeni Diyasporası ve Kimlik Krizi 23
Cumhuriyet Nesilleri ve Ermeni Sorunu 29
1915 Dramı ve Tarihi Arka Plan 35
Sonun Başlangıcı: Tehcir Kararı Nasıl Alındı? 39
İttihatçı Savunma 47
1914: Ermeni-Rus İşbirliği 51
"Talim-i Alaman" mı? 57
Almanya, Ermeniler ve Mezopotamya 69
Sovyet Devrimi, Türkler ve Ermeniler 75
Hatisyan'ın Anlattıkları 79
Mütareke, Barış Konferansı ve Ermeni Talepleri 85
Kurtuluş Savaşı Başlarken Ermeni Sorunu 89
Kemalist Hareket ve Ermeni Sorunu 93

Lozan, Ermeni Sorunu ve Sonrası 103
Tehcir, Kırım, Soykırım 111
Jenosit'e Karşı Türk Tezi 119
AB Parlamentosu'nun Kararı 123
Ermeni Sorunu ve Amerika Birleşik Devletleri 127
Sonuç: Uluslararası Mahkeme mi? 133
Hrant Dink'in Ölümü ve Türkiye'de Demokrasi 139

Üçüncü Baskıya Önsöz

Bu kitabının son baskısından sonra altı yıl geçti ve bu süre içinde konuyla ilgili önemli gelişmeler oldu. Ana hatlarıyla, bu gelişmelerin 1915'te olup bitenleri yorumlamada Türkiye ile dış dünyanın arasındaki farkları daha da derinleştirdiğini söyleyebiliriz. Gerçekten de yirmiye yakın ülke 1915 olaylarını "soykırım" kabul etti ve parlamentolarında bunu ifade eden yasalar çıkardı. 2015 yılına, yani Ermeni tehcir ve kırımının yüzüncü yıldönümüne kadar bu sayının daha da artması kuvvetle muhtemel görünüyor.

İki büyük dünya savaşının yaşanmış olduğu son yüzyıl içinde, tüm dünyada, sivil halklara karşı çok sayıda kırım da yapılmış, insanlığa karşı suçlar da işlenmiştir. Bununla beraber Türkiye'nin özel bir muamele görmesi ve devamlı sanık sandalyesine oturtulması kuşkusuz haksız ve insafsız bir davranıştır. Fakat, ne yazık ki Türkiye de, resmi planda, yüz binlerce insanın ölme-

sine ve öldürülmesine yol açan bir "tehcir" olayını adeta meşrulaştıran tezleriyle, bu konuda, başından itibaren olumsuz bir rol oynadı. Üstelik böyle bir tutumun eksikliğini belirtmek, 1915-17 yıllarında hayatını kaybeden, çoğu savaş ve terörle ilgisi olmayan, masum Ermeniler hakkında üzüntü beyan etmek, egemen çevrelerde devamlı bir şekilde bizim ölülerimize karşı bir saygısızlık, Türkiye'ye de bir ihanet olarak değerlendirildi. Böyle bir yaklaşım dış dünyada ters sonuçlar doğurunca, bu kez resmi çevrelerin tutumu daha da katılaştı. Öyle ki bugün Türk Tarih Kurumu'nun bu konuyla ilgili yayınlarında Talat Paşa'nın ortaya koyduğu nesnel veriler bile kabul edilmiyor ve "soykırım iddialarını çürütme" adı altında Türkiye'yi dünyada hüzün verici ve yalnız bir duruma sokan bir tavır sergileniyor. En hazini de Türkiye'yi bu acıklı konuma sokanlar, ABD'de lobilere para dağıtıp bilinen sonuçları alanlar millete hesap vereceklerine, bu duruma itiraz edenleri sanık sandalyesine oturtmakta ve siyasetçisi, diplomatı, tarihçisi ve sonunda da yargıcıyla yargılamaktadır. Hrant Dink'in de sokaklarda "yargısız infaz" edilmeden önce bu merciler önüne çıkarıldığı ve önce "yargılı infaz"a tabi tutulduğu belleklerden silinebilir mi?

Hrant Dink'in cenaze töreni bu konuda Türkiye'de duyguların ne kadar değiştiğini, resmi Türkiye ile reel Türkiye arasındaki farklılaşmanın nasıl belirginleşmeye başladığını ortaya koymuştur. Gönül isterdi ki bu iğrenç cinayet hiç işlenmemiş ve bu olumlu gelişme de başka bir vesileyle ortaya çıkmış olsun! Fakat ne yazık ki arzularla olgular çoğu kez uyum halinde olmuyor ve bugün ırkçı bir cinayete karşı, ancak demokratik bir şahlanışla bir ölçüde teselli bulabiliyoruz. Hrant Dink de

"Türkiye'nin demokratikleşmesi, Türkiye'nin soykırımı tanımasından çok daha önemlidir" dememiş miydi?

Kitabının bu genişletilmiş baskısında, son gelişmeleri de, nesnel olmaya çalışarak ve sorunun kaçınılmaz olarak beşeri duygularla örtüşen yanlarını da unutmayarak, analizime katmaya çalıştım. Ayrıca daha önceki dönemlerle ilgili yorumlarımı da o sırada inceleme fırsatı bulamamış olduğum eserleri okuyarak zenginleştirmeye gayret ettim. Eğer bu çalışmanın daha demokratik bir Türkiye'ye herhangi bir katkısı olabilirse kendimi amacıma ulaşmış hissedeceğim.

İstanbul, Mart 2007

Önsöz

Ermeni sorununun tüm boyutlarıyla tartışıldığı, yerli yersiz uluslararası arenalara taşındığı, Türk tarihçilerinin "suskunluk"la suçlandığı bir ortamda, beş yıl önce kaleme aldığım bu araştırmayı yeniden yayınlamak için herhalde özel bir gerekçe aramak zorunda değilim. Bununla beraber, Cumhuriyet'in yetmiş yedinci yılında dahi, bu sorunun ülkemizde hâlâ serinkanlılıkla ele alınmasının çok zor olduğunu esefle görüyorum.

Bunun nedenleri nelerdir?

Bizi korkuyla içimize kapanmaya sevk eden, bir *"Sevr Psikozu"* içinde kolektif bir savunmaya yönelten unsurları nasıl çözümlememiz gerekiyor? Yoksa *"Ermeni travması"*nı analize çalışan alaylı psikanalistlerimize paralel olarak bir de *"Türk travması"*nı mı çözümlemek durumundayız?

İnanıyorum ki Türkiye Cumhuriyeti dipdiri ve ayaktadır. En azından bu potansiyeli taşıyor. Bizi zayıf düşü-

ren, bir yabancı parlamentonun tamamen seçim oyunlarına dayanan, o ülkede bile önemli bir haber niteliği taşımayacak utanç verici bir girişimini bir karabasan haline getiren, kolektif korku ve evhamlarımızdır. Ve asıl çözümlememiz gereken temel zaafımız da budur.

Bu kolektif korku nereden kaynaklanıyor? Suçlanan bizler miyiz ve neyle suçlanıyoruz? Amerika Birleşik Devletleri, komşularına karşı üslerle ve radar cihazlarıyla donattığı bir ülkeye hangi nedenle ve nasıl bir komplo hazırlıyor? Ve bunu, tüm şevkimizle bütünleşmeye çalıştığımız Avrupa Birliği hangi nedenlerle taklide hazırlanıyor?

Aslında suçlanan bizler değiliz. Suçlanan 1913 darbesiyle iktidarı gasp etmiş, tüm muhaliflerini yok etmiş, ülkeyi savaşa ve yıkıma sürüklemiş, milyonlarca Türk'ü -Sarıkamış'ta, Kanal'da, Arap Çöllerinde- ölüme götürmüş ve sonunda hayâsızca memleketten kaçmış bir çete yönetimidir. Mustafa Kemal Atatürk'ü bile içine sindiremeyen ve sonunda öldürmeye teşebbüs eden bir çete! Atatürk, "O İttihatçılar ki milletin zararına birkaç sene süren kötü idareleriyle ve memleketi içinden güçlükle sıyrılmaya çalıştığı bir uçuruma düşürmek cürümüyle bütün dünyada kıskanılmayacak bir şöhrete sahiptir" dememiş miydi? Eğer bizler, tüm Jön Türk yönetimiyle değil, fakat bu "birkaç senelik" cürüm yönetimiyle hesaplaşmamızı zamanında yapsaydık bugün bu durumda olur muyduk?

Ne yazık ki böyle durumlarda kamuoyumuza, tarihçilere ders veren, fakat tarih bilincinden tamamen yoksun bir zihniyet hâkim oluyor. Buna göre yönetenler ve yönetilenler, sorumlular ve masumlar, zalimler ve halk gibi ayrımların bir anlamı yoktur. Bir yanda "ezeli

ve ebedi Türkler", öte yanda da "ezeli ve ebedi Türk düşmanları" vardır.

Bu zihniyetle nereye kadar gidilebilir?

Yeterli ya da yetersiz, bu çalışmamda, sesleri duyulmak istenmeyen daha bir sürü aydınımız gibi, bu "travma"nın dışında kalmaya, doğru gördüklerimi söylemeye çalıştım.

Ankara, Ekim 2000

Giriş

Ülkemizde egemen tarih yazımına "Ermeni Tehciri" başlığıyla geçen olaylar hakkında Şevket Süreyya Aydemir şunları yazmıştı: "1914-1918 Harbi içinde Osmanlı topraklarında ve bilhassa Anadolu ile ona sınır olan bölgelerde, karşılıklı bir imha hareketinin geçtiği bir gerçektir. Fakat milletler ve halklar arasında, tarihin bazen öyle safhaları yaşanır ki, en doğru olan, galiba o safhaları unutmaktır."[1] Ne var ki herkese "unutma" tavsiye eden Aydemir'in kendisi bazı şeyleri unutmamıştır ve şu yargıda bulunur: "Bu faciada ve Ermeniler aleyhine işleyen çarkların bence en önde gelen sorumlu ve suçluları, Ermenilerin içinden yetişen, fakat coğrafi ve tarihi şartları hiçbir suretle doğru değerlendiremeyen Ermeni yarı aydınları olmuştur."[2]

---

1 Ş. S. Aydemir, *Enver Paşa*, II. c., Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 487.
Aynı eser, s. 489.

Ş. S. Aydemir yukarıdaki satırları yazarken, Türkiye, İttihatçı ideoloji ve yöntemleri canlandıran 12 Mart cuntası altında yaşıyordu. Ülkede her zaman tabu olmuş bir konu hakkında objektif bir değerlendirme yapmak olanaksızdı. Bununla beraber Aydemir'in naklettiğimiz cümlelerinde hem "karşılıklı imha"dan hem de "Ermeniler aleyhine işleyen çarklar"dan söz edilmekte ve baş suçlu olarak da "Ermeni yarı aydınları" gösterilmektedir. Bu suçlama herhalde Taşnak ve Hınçak militan ve teröristlerini aşan bir anlamda kullanılmaktadır ve üzücü olan nokta, Ş. S. Aydemir gibi geniş ufuklu bir yazarın herkese "unutma" önerirken kendisinin, üstelik sorunla çok yakından ilgili bir şahsın biyografisinde, mutlak suçlamalarda bulunmasıdır.

Burada Ermeni tarihçilerin ve aynı yönde düşünen Batılı yazarların yazdıklarını bir tarafa bırakalım ve Türk resmi tezinin ortaya koyduğu verilere bir göz atalım. Bu tezi yansıtan en önemli kaynaklardan birine göre ülkemiz, Birinci Dünya Savaşı'na girerken Osmanlı Devleti'ndeki tüm Ermenilerin sayısı 1.300.000 kadardı ve bunlardan 'tehcir' sırasında ölenlerin (öldürülenlerin) sayısı 300.000 civarındaydı.[3] Bu rakamların Ermeni ve Batılı tarihçiler tarafından hiç kabul edilmediği ve bu konuda uygunsuz bir rakam kavgası olduğu ayrı bir konudur.[4] Fakat bir devlette etnik ve kültürel bir azınlığın

---

[3] Kamuran Gürün, *Le dossier arménien*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 265. Ayrıca Bkz. *Le problème arménien, neuf questions neuf réponses*, Ankara, 1982, s. 31. Amerikalı tarihçi Justin McCarthy "Ben, hem kendi hesaplarımı hem de o dönem Anadolu'ya giden bir Ermeni delegasyonunun verdiği rakamı esas alarak 600 bin Ermeni'nin öldürüldüğü kanısındayım" diyor. Yasemin Çongar'la Söyleşi, *Milliyet*, 28 Eylül 2001.
Ermeni kaynakların bu konuda ileri sürdükleri (ve genellikle Batı'da da ka-

dörtte biri civarındaki bir kısmının yok edilmesi olgusu, o toplumun belleğinde hiçbir iz bırakmazsa sağlıklı bir durumla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir mi?

Aslında tüm ulusların tarihinde bu gibi vicdanları rahatsız eden olguları bilinçaltına iten savunma mekanizmaları vardır. Fakat hiç olmazsa toplumun bir kesiminde bu olayların, tüm toplum vicdanını rahatlatacak bir açıklıkla tartışılması gerekmez mi? Ermeni tehcir ve kırımı ile ilgili olarak böyle bir tartışma Türkiye'de hiçbir zaman yapılmamıştır. Bugün de bu konuda elverişli bir tartışma ortamının bulunduğunu söyleyemeyiz. Sanıyorum ki bunun, kültür tarihimizin üzerinde derinliğine düşünülmesi gereken bazı özellikleriyle ilgili yönleri vardır. Bu özellikler, genellikle Türklere sempati duymayan Batılı çevrelerde "Türkler kolektif bellekten yoksunlar" şeklinde ifade ediliyorlar. Kimi milliyetçi Ermeni tarihçiler ise, belki de belli bir 'Türk imajı'nın devamında yarar gördükleri için, böyle bir tartışmayı engelleyecek tarzda yayınlar yapmaktadırlar. Bunun bir örneğini, 1990'larda, tanınmış İngiliz oryantalisti Bernard Lewis'in Fransız gazetesi *Le Monde'a* yaptığı bazı açıklamalar dolayısıyla kopartılan fırtınada görmüştük. Bu konuda ne demişti B. Lewis? Türk resmi tezlerini mi savunmuştu? Kesinlikle hayır!

---

bul ettirdikleri) rakam bir buçuk milyon ölüdür. Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Yusuf Halaçoğlu'nun "tehciri, belki de asrın en sistemli yer değiştirmesi" olarak sunan çalışmasında ise "Ermeni çetelerinin katliamına uğrayan halktan bazı grupların kafilelere bir tepki olmak üzere saldırıları vuku bulmuş ve yaklaşık dokuz-on bin kişi katledilmiştir" denmektedir. Bu hesaba göre bizzat tehciri tasarlayan ve uygulayan siyaset adamları ve komutanlar bile yanılmış ve ölü sayısını olduğunun çok üstünde göstermişlerdir. Bkz. Prof. Dr. Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 112.

Kendisini Ermeni tezlerinden ve "hiçbir şeyi kabul etmeyen resmi Türk otoritelerinden"[5] dikkatle ayıran B. Lewis, planlı bir soykırımından söz edilemeyeceğini söylediği için uğradığı hücumlara karşı görüşlerini şöyle toparlıyordu:

1) Ermenilere karşı, Avrupa'daki antisemitizm dalgasına benzer hiçbir kin kampanyası yapılmadı.

2) Ermeni tehciri, her ne kadar büyük çapta olduysa da tüm ülkeyi kapsamadı ve özellikle İstanbul ve İzmir gibi şehirlere uygulanmadı.

3) Türk eylemleri, aşırılıklarına rağmen, tamamen nedensiz değildi. Birçok Ermeni'nin Türklerle savaşan Rusları kurtarıcı olarak görmeleri savaş zamanlarının çok görülen nevrozlarıyla ağırlaşınca tehcir atmosferi doğdu.

4) Tehcir -stratejik, kriminel ya da başka nedenlerle- Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıllardır uygulanan bir yöntemdi. Örneğin, Rus ilerlemesi karşısında Van şehrinin Müslüman halkı da alelacele sürülmüştü. Bu Müslüman halkın pek azı bu "dostane" (tırnak B. Lewis'in) sürgünden hayatlarını kurtarabildiler.

5) "Hiç kuşkusuz Ermenilerin çektikleri ıstırap, 'Holokost' dolayısıyla Yahudilerin çektikleri acı gibi, bu halkın belleğini hâlâ biçimlendiren büyük bir beşeri trajedidir. Gerçi, Ermeniler de, bazı Amerikan misyonerlerinin raporlarının gösterdiği gibi, tehcirden önce ele geçirdikleri bazı köylerde korkunç zulümler yaptılar. Fakat durum eşitsizdi. İstanbul hükümeti bu sorunu eskiden beri başvurduğu tehcir yöntemiyle çözme kararı aldı. "Osmanlı hükümetinin Ermeni milletini yok etmek

---

[5] *"Un entretien avec Bernard Lewis"*, *Le Monde*, 16 Kasım 1993.

için bir karar ve planı konusunda hiçbir ciddi delil mevcut değildir."[6]

B. Lewis'in bu görüşleri hiç kuşkusuz tartışmaya açıktır. Fakat Osmanlı Devleti hakkında bilgileri daha çok Osmanlı Ermenileri'yle sınırlı bir Fransız tarihçisinin bunları "bilimsel değerden tamamen yoksun" olarak dışlaması da tartışmayı reddeden bir hoşgörüsüzlük işareti değil midir?[7]

Fransa'da Lewis davası ile ilgili tartışmalar cereyan ederken soykırım konusunda uzman tarihçilerden Jay Winter de görüşünü açıklamıştı. Yeri gelmişken, diğer tüm yaklaşımlardan farklı noktalar içeren bu görüşü de özetlemek istiyorum.

Jay Winter, 1915 Tehcir kararının bir "soykırım kararı" olmadığı, fakat "topyekün savaş koşulları içinde soykırıma dönüştüğü"[8] kanısındadır. Topyekün savaş kavramı ise, yazara göre, Türkiye'de değil Batı'da doğmuştur ve onu "bir Türk tiranı değil, Amerikan generali Philip Sheridan icat etmiştir" Topyekün savaş, Sheridan'ın Bismarck'a yazdığı mektupta belirttiği gibi, düşman ordusuna yıkıcı darbeler vurduktan sonra "halkı ve hükümetlerini barış istemeye zorlamaya sevk edecek zulüm uygulamayı" ifade etmektedir. Bu yöntem Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Almanya, Belçika ve Fransa'daki mülteci akımları vesilesiyle de uygulamaya konmuştur.

---

6 *Le Monde*, 1 Ocak 1994.

"Entretien avec Anahide Ter Minassian", *Le Monde*, 26 Nisan 1994. Bununla beraber, B. Lewis, soykırım olgusunu tamamen Ermeni tarihçilerinin versiyonu olarak yorumladığı için Fransız mahkemelerinde yargılanmış ve bu konudaki BM Deklarasyonu ve Avrupa Parlamentosu kararına gönderme yapmadığı için manevi tazminata mahkûm olmuştur. Bkz. *Le Monde*, 25 Haziran 1995.

Jay Winter, "*Le massacre des arméniens*", *Le Monde*, 3 Agustos 1994.

Jay Winter, Ermeni tehcirini, yaşam kavgası içinde her türlü moral değerden arınmış insanların soykırıma çevirdiği kanısındadır.[9] Amerikalı tarihçiye göre temelde ırkçı bir ideoloji olmadığı için, kırım, Auschwitz ve Treblinka uygulamalarına değil, on dokuzuncu yüzyılda Balkanlar'daki kırımlara ve Amerikalıların Kızılderilileri kırmalarına benzemektedir.

Görüldüğü gibi J. Winter'in tezi de resmi Türk tezinden hayli uzak ve İttihatçı yönetim için hayli ağırdır. Buna rağmen Ermeni diyasporasında da öfke yaratmış, ağır eleştirilere uğramıştır.[10] Oysa yakın tarihlere kadar Ermeni tarihçileri bu konuda daha ılımlı bir tutum içindeydiler. Örneğin Basınacıyan 1922'de kaleme aldığı kitabında 500.000 Ermeni'nin kırıma uğradığını yazıyor,[11] Torosyan ise 1957 yılında yayınlanan eserinde 1915 olayları için "*tehcir ve kırım*"[12] ifadesini kullanıyordu. Aynı ifade Hovanisyan'ın 1967'de yayınlanan *Bağımsızlık Yolunda Ermenistan* adlı eserinde de kullanılmaktaydı ve 1970'lere kadar Ermeni tarihçileri arasında genel bir formül oluşturmuştu.[13] Öte yandan Birinci Dün-

---

9 Buna yanıt veren ve 1915 dramında "hemen tüm ailesini kaybettiğini" belirten bir Fransız Ermenisi, tehcirin soykırıma dönüşmesinde sorumsuz insanların değil, *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın rol oynadığına işaret etmektedir. (S. Kilindjian, *Le Monde*, 30 Ağustos 1994). Gerçekten 1914 Ağustosunda yeniden örgütlenip, genişleyen *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın görevlerinden biri de Türkiye'de bağımsız bir Ermenistan'ı önlemektir. Bkz. Dr Philips H. Stoddard. *Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul, 1993 s. 50. Bu konuda, ileride tekrar değineceğimiz gibi, Ahmet Refik (Altınay), A. Emin Yalman, Arif Cemil gibi dönemin tanıklarının da ağır suçlamaları vardır.

Örneğin Gérard Chaliand, J. Winter'e verdiği yanıtta Alman diplomatlarını, rahip Lepsius'u ve Morgethau'u tanık göstererek "önceden yok etme fikri"ni kanıtlamaya çalışmıştı. *Le Monde*, 30 Ağustos 1994.

K. J. Basmadjian, *L'histoire moderne des arméniens*, Paris, 1992, s. 145.

H. Thorossian, *L'histoire de l'Arménie et du peuple arménien*, Paris, 1957, s. 146.

Richard G. Hovanissian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s. 48.

ya Savaşı'ndan sonra yapılan, sayıları bir hayli kabarık yayınlarda Ermeni tehcir ve kırımında, başta Almanya olmak üzere bazı Batılı devletlerin önemli ölçülerde sorumluluk payı taşıdıkları vurgulanmıştır. Bu tez zamanla unutulmuşsa da, Hovanisyan, sözünü ettiğimiz eserinde Almanların suç ortaklığını tekrar hatırlatıyor; Almanya büyükelçisi Bernstoff'un trajedinin nedeni olarak Ermenileri suçlayan beyanatını naklediyor ve elçileri Morgenthau vasıtasıyla tüm olup bitenlerden haberdar olan Amerikalıların 1917'ye kadar Osmanlı Devleti'yle diplomatik ilişkileri kesmediklerine dikkati çekiyordu.[14] Oysa 1975'te, Ermeni terör örgütü ASALA'nın başlattığı suikast girişimlerinin yarattığı ortamda Ermeni tezleri giderek katılaşmış, nesnel verilerden uzaklaşılmış, hatta piyasaya düzmece belgeler sürülmüş[15] ve soykırım iddialarını kabul etmeyenler baskı ve tehditle karşılaşmaya başlamışlardır. Bu bağlamda Ermeni kırımı Nazilerin soykırımıyla aynı kefeye konmuş, hatta Hitler'in İttihatçılardan esinlendiği ileri sürülmüş ve 1915-1917 arasında bir buçuk milyon (hatta bazılarına göre iki milyon) Ermeni'nin öldürüldüğü ileri sürülmüştür."[16] So-

---

Los Angeles, 1969 (ilk baskı 1967). Soykırım fikri ilk kez 1965 Nisan ayında, 1915 olaylarının ellinci yıldönümünde, Erivan'da yapılan büyük gösterilerde ortaya atılmış ve aynı yıl Ermeni Hükümeti, Sovyet Hükümeti'nden soykırımı resmen tanımasını istemiştir. Yine 1965 Nisanında Kaliforniya ve Uruguay Meclisleri 24 Nisanı "anma günü" olarak kabul eden kararlar almışlardır. Bu gelişmeler daha sonra tarihçilerin yayınlarında da ifadesini bulmuştur.

Age, s. 48-53, 57. Hovanisyan, Bernstoff'un beyanı için 28-29 Eylül 1915 tarihli *New York Times* gazetesine gönderme yapıyor.

Prof. Dr. Türkkaya Ataöv, *Ermeni Belge Düzmeciliği*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006.

Aslında daha 1949'da Ermeni tarihçi Pasdırmacıyan, Hitler'in İttihatçıları örnek aldığını yazmıştı. H. Pasdermajian, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1986, s. 411 (ilk baskı 1949). Fakat bu görüşün Ermeni ve bir kısım Batı çevrelerinde klişeleşmesi son otuz yıl içindedir.

runa serinkanlılıkla eğilmeyi ve 1915 dramında hiçbir sorumluluğu bulunmayan bugünkü Türklerle bir diyaloğu önleyen bu sertleşmenin nedenleri nelerdir?

ASALA terörü 1975'te başladığı için, bizde bazı çevreler bunları 1974 Kıbrıs müdahalesine bağlamışlardır.[17] Oysa bu gelişim Ermeni diyasporasının üçüncü neslinin yaşadığı 'kimlik krizi' ve bunu harekete geçirmekte önemli bir rol oynayan Lübnan savaşıyla daha yakından ilgili görünüyor. Ayrıca unutmayalım ki terörist eylemleri Lübnan Ermenileri başlatmış olsalar da bunları dünya çapında politize eden ve bazı mesajları Batı kamuoyuna ileten özellikle Fransız ve Amerikan Ermeni diyasporası olmuştur.

[17] Ermeni teröristlerin saldırısı, aslında, Rusya kökenli bir Ermeni olan Mıgırdiç Yanıkyan'ın Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ile Konsolos Bahadır Demir'i 27 Ocak 1973 tarihinde, Santa Barbara'da tuzağa düşürerek öldürmeleriyle başlamıştır. Batı kamu oyunun bu cinayete duyarsızlığında, kuşkusuz, askeri cunta altında yaşayan bir ülkenin itibarsızlığı da rol oynamıştır. Öyle görünüyor ki kin küpü haline gelmiş bir ihtiyarın menfur cinayeti 1975'te başlayan örgütlü cinayetlere örnek olmuştur. Terör kurbanı diplomatlarımızın hüzün verici tablosu için bkz. Dr. Bilal Şimşir, *Malta Mahkemeleri, Ermeni Terörü ve Şehit Türk Diplomatları*, (Prof. Dr. Aysel Ekşi'nin editörlüğünde yayınlanan *Belgeler ve Tanıklarla Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Gerçekler* içinde), Alfa Yayınları, İstanbul, 2006, s. 121.

Ermeni Diyasporası ve Kimlik Krizi

Ermeni diyasporasının üçüncü neslinin, babalarından, hatta 1915 faciasını yaşamış dedelerinden daha bağnaz olmalarının nedenleri nelerdir? Ermeni kimliği konusunda Fransız Ermenileri arasındaki bir tartışma, konuya bir ölçüde ışık tutuyor.[1] Bu yüzden genç Fransız Ermenilerinin yirmi yıl kadar önce yaptıkları bazı sorgulamaları ve ileri sürdükleri tezleri özetlemek yararlı olabilir.

1915'te tehcire uğrayan Ermenilerden bir kısmı daha sonra çeşitli yollardan Marsilya'ya gelmişler ve mülteci kamplarına sevk edilmişlerdi. Çok geçmeden oradaki hayat koşullarının çok sefil olduğunu ve işsizliğin hüküm sürdüğünü anladılar. Bunlardan bir kısmı Paris civarında iş imkânları olan Alfortville şehrine gitti ve orada çalışmaya başladı. Bunların sorunu her şeyden

---

J. Périgaud. M. Hovanissian-Denieuil. A. Krimian, *Reconquête de l'identité par la pratique de la langue arménienne*, Paris, 1985.

önce yaşam kavgasını sürdürmek ve yeni bir hayat kurmaktı. İlk "Ermeni Cemaati" de Alfortville'de kuruldu.[2] Ermeni mültecileri zamanla Fransa'nın her tarafına dağıldılar, fakat yoğunluklarını daha çok Marsilya ve Paris'te korudular.

İkinci ve üçüncü nesil Fransız Ermenileri yazılı bir Ermeni kültüründen yoksun kaldılar. Bunların çoğu Fransız dili ve kültürü aracılığı ile özümlendi ve Fransızlaştı. Kendilerine Ermeni kökenlerini unutturmayan ve Ermeni bilincini ayakta tutan tek şey ebeveynlerinin anlattıkları tehcir ve kırım olguları, yani 'soykırım'a dayanan bir *'kara tarih'* ve *'Türk'e karşı kin'* idi. "Böylece, üçüncü nesil, seçilmiş kültürünü *'siyah temeller'* üstüne oturttu. Eski sözlü gelenekler, efsaneler ve bayramlar unutuldu. Sadece soykırım anısı kaldı."[3]

ASALA'nın suikastçıları üçüncü nesli böyle bir psikoloji içinde yakaladılar. Bu yüzden aralarında, farklı ortamlardan gelmiş olsalar bile, sıcak bir bağlantı doğdu ve o âna kadar terörü aklından geçirmemiş birtakım genç insanlar bile bu eylemleri kendi kimliklerinin bir ifadesi olarak algıladılar. Fakat bu gelişim yeni bir süreci başlattı. "Terörist eylemler ve özellikle üçüncü neslin bunlarla özdeşleşmesi, halen gerçekleşmekte olan kültürel uyanışı somutlaştıracak ve ilerletecekti."[4] Kısaca "üçüncü nesil, atalarının etnik-kültürel değerlerini tekrar bulmak ihtiyacını hissediyor ve kültürel miraslarını sadece soykırım tarihi açısından değil, bu değerler çerçevesinde yaşamak istiyor(du)."[5]

---

2 *Aynı eser*, s. 13.
Aynı eser, s. 53.
Aynı eser, s. 54.
Aynı eser, s. 56.

Bu düşünce ve özlemler Sovyet sisteminin çökmesinden ve bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasından önce ifade edilmişlerdir. Daha sonraki gelişmelerin bunları güçlendirici bir etki yaptığını düşünebiliriz. Fakat burada asıl dikkati çeken nokta, Fransız kültürü tarafından özümlenen Ermenilerin, bu öz benliğinden kopma olgusunu içlerine sindirememiş olmaları değil midir? Ulusal özgüllüğünü "melting pot"un birleştirici gücüne dayandıran Amerika'da bile Ermenilerin benzer duygular içinde bulunmaları ve suikast komandoları oluşturmaları dikkat çekicidir.

Günümüzde Ermeni sorunu, tarihe dönme, yakın geçmişi sorgulama ve yeni bir kimlik arama sorunlarıyla iç içedir. Ne var ki meşru ve haklı arayışlarında, dedelerinin ıstırabını yaşamamış bir genç neslin suikast ve cinayet gibi barbarca yöntemlere başvurmuş olmaları da aslında anlaşılması zor bir olgudur. Gerçi 1919'dan sonra da Ermeni komandolar intikam eylemlerine girişmişler ve sorumlu gördükleri İttihatçı liderleri öldürmüşlerdi. Oysa 1970 ve 80'lerin 'intikam tugayları', Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil ettikleri düşüncesiyle Türk diplomatlarına suikastlerle ortaya çıkmışlar, sonunda, Paris-Orly sabotajında olduğu gibi toplu kırımlardan da kaçınmadıklarını göstermişlerdir. İşin daha da üzücü tarafı, masum insanların öldürülmelerini Batı kamuoyunun belli bir hoşgörüyle karşılaması ve sonunda terör örgütü ASALA'nın ciddi tarihi incelemeye dayanmayan bazı tezlerini dünya kamuoyuna benimsetmesidir.

Bunun anlamı bugün bile Türkiye'de yeterince kavranmamıştır. Ülkemizdeki genel eğilim bu durumu hâlâ Batı'nın geleneksel Haçlı zihniyetine, Ermeni ve Rum lobilerinin çalışmalarına, yanlış tanınmamıza vb. atfet-

me yönündedir. Ayrıca Ermeni davasını, bizim yönetici zümrenin ve medyanın yanlış yaklaşımlarının da etkisiyle, Batı kamuoyunda çoktan kaybettiğimizin farkında bile görünmüyoruz.[6] Bugün 1915 olayları tüm Avrupa ülkelerinde tartışmasız bir 'soykırım' olarak değerlendirilmekte ve Türkler bu acı gerçeği ısrarla ve inatla reddeden "belleksiz", "tarihiyle hesaplaşmaktan korkan" bir toplum olarak sunulmaktadır. Kısaca Ermeni sorunu, dış dünyada 'Türk İmajı'nın (onlara göre "Türk Gerçeği"nin) bir parçası olmuştur. Buna ait göstergeler Türkiye'de görmezlikten gelinmiş ve sansür edilmiştir. Örneğin, kabul edilmekte o kadar ısrarlı olduğumuz AB Parlamentosu 1987 yılında 1915-1917 olaylarını, 9 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Konvansiyonu'na dayanarak "jenosit" kabul etmiş ve Konsey'e de bunu Türk hükümetine kabul ettirmesini tavsiye etmiştir. Ayrıca karar, Türkiye'nin bu olguyu reddetmesinin Avrupa Birliği üyeliğine kaçınılmaz engellerden ("incontournables obstacles") biri olacağını da ifade etmiştir.[7] Daha önce cereyan eden, sembolik planda olsa dahi Batı kamuoyunu çok etkileyen bir olay daha vardır. 1984 yılı Nisan ayında, Bertrand Russell geleneğini devam ettiren ve

---

[6] Türk tezini Batılı platformlarda en çok savunan eski büyükelçi ve gazeteci Gündüz Aktan'ın yazdıkları bu durumu en açık bir biçimde ifade ediyor. 2002 yılında Londra'da *Holokost Ulusal Anma Günü* toplantısına katılan Aktan, ülkeye döndükten sonra şunları yazmıştı: "Toplantıda konuşanların çoğu (konuaslında Yahudi soykırımı, T. T.) Ermenilere soykırım yapıldığını artık bir veri olarak kabul ediyor." *Radikal*, 30 Ocak, 2002. G. Aktan birkaç yıl sonra Almanya ve Zurich'te katıldığı toplantılar için de benzer gözlemlerde bulunmuş ve şunları yazmıştır: "Ermeni soykırım iddiaları konusunda Münih'te katıldığım toplantıdaki izlenimlerim Zürih'tekilerden pek farklı değil. Ermenilere soykırım yaptığımız konusunda Alman kamuoyuna da genel bir kanı hâkim olmuş." *Almanya'da Aynı* başlıklı yazı, *Radikal*, 24 Ocak 2006.

A. Grosser. *Le crime et la mémoire*. Flammation, Paris, 1989, s. 202.

Avrupa'nın en ünlü entelektüellerini ve bir kısım Nobel ödüllü bilim adamlarını bir araya getiren *'Halklar Mahkemesi'* Ermeni soykırımını kınamış ve -hiçbir sorumluluğu olmadığını kabul ettiği- bugünkü Türkleri bu soykırımı tanımaya davet etmiştir.[8]

Bir taraftan masum insanlarımız hunharca öldürülürken, öte yandan Batı kamuoyunda yargılanıp mahküm edilmemiz gerçekten acı ve haksız bir olgudur. Fakat gerek resmi çevrelerimiz gerekse medya organları yanlış bir tutumla bu gelişime katkıda bulunmamışlar mıdır? Sanıyorum Türkiye'de hiç tartışma konusu olmamış bu soru üzerinde düşünmenin zamanı çoktan gelmiştir.

1975'te ASALA'nın cinayetleri, Batı, Türk ve Ermeni kamuoylarında bir sürpriz ve şaşkınlık etkisi yarattı. Türkiye bir iç terör döneminden geçmiş, 12 Mart cunta rejimini yaşamış ve istikrarsız bir biçimde demokrasiye geçmeye çalışıyordu. Askeri rejimin yarattığı kin ve intikam birikimi, daha sonraki yıllarda tanık olduğumuz yeni ve daha yaygın bir terör ortamını hazırlamıştı. Büyük bir olasılıkla ASALA teröristlerini de cesaretlendiren bu ortamda, yine de altmış sene önce yaşanmış bazı acı olayların hesabının çağdaş Türklerden sorulacağı hiç beklenmiyordu. O âna kadar ismi duyulmamış bir Ermeni terör örgütü, Türk diplomatlarını öldürüyor ve bu yöntemle Türkiye hükümetini '1915 Soykırımı'nı tanımaya' zorluyordu.

---

[8] *Le crime de silence, tribunal permanent des peuples*, Flammation, Paris 1984. Bu kararı onaylayan ünlü düşünür, oryantalist ve bilim adamlarından bazılarının adları şunlardır: M. Rodinson, J. Habermas, J. Derrida, F. Lyotard, E. Morin, R. Aron, V. Jankélewich, F. Jacop, L. Sciasia, S. de Beauvoir, R. Barthes, A. London, M. Duras, A. Tourain, D. Mayer, A. Lwoff, B. Kouchner, F. Perroux, H. Tazieff, F. Furet, E. Le Roy Ladurie, C. Lefort, L. Schwartz.

Batı medyası bu olayları küçümsedi ve televizyonlarda gösterilen toplu kırım fotoğraflarıyla bir ölçüde de meşrulaştırdı. İşlenen cinayetleri seyircilerine anlatmak için programcılar elbette 1915 olaylarından söz etmek zorundaydılar. Fakat (yurtdışında kısmen izlediğim ve bir ölçüde genelleştirilebilir nitelikteki) yayınlar, bunların haber verme işlevini aşıp meşrulaştırıcı bir yayına dönüştüğü izlenimini veriyordu. Böylece her hunhar cinayetin ardından, hangi 'arşiv'lerden alındığı belli olmayan birtakım kırım tabloları Batılı televizyon ekranlarını doldurmaya başlamıştı.

Cumhuriyet Nesilleri ve Ermeni Sorunu

Bu sırada Türkiye'de 1915 olaylarına doğrudan tanık olanların sayısı çok azalmış, etkileri de hiç kalmamıştı. Cumhuriyet'in kurucuları yeni bir tarih anlayışı geliştirmişler, İttihatçı iktidarın radikal bir eleştirisini yapmışlar, fakat 1915 olaylarını, sıradan ve neredeyse normal bir 'tehcir' olgusu olarak yansıtmışlardı. Bu yüzden toplum düzenimizi ve tarihimizi kökten bir eleştiriye tabi tutan -ve bu nedenle cunta rejimlerinde başına gelmedik kalmayan- Cumhuriyet'in açık fikirli üçüncü nesli, bu konuda nesnel bir bilgiye sahip değildi. Zaten 1971 askeri rejimi, Türkiye'de tüm sorunları sadece kaba bir milliyetçilik çerçevesinde tartışmaya izin veriyordu. Başka bir deyişle 'Kemalizm' adına İttihatçı şovenizm yeniden hortlamış[1] ve Sevr psikozu ülkeye yayılmaya

Aslında bu dönüşümün temelleri Ikinci Dünya Savaşı içinde, Türkiye'nin, anlaşmalarına aykırı bir biçimde, Nazi Almanyası ile sıkı ilişkiler içinde bulunduğu bir sırada atıldı. Talat Paşa'nın "tahnit edilerek özel bir şekilde gö-

başlamıştı. Böylece planlı bir şekilde sahneye konmamış olan bir durum, insan haklarıyla ilgili tüm derneklerin Türkiye aleyhine rapor üzerine rapor hazırladıkları bir ortamda Ermeni teröristlerinin ve militanlarının propagandalarına çok olumlu bir ortam hazırladı. Türk tutumunun temel zaafı bu noktada ortaya çıktı. Aslında bu zaafı hazırlayan başka bir psikolojik neden daha vardı.

Cumhuriyet rejiminde yetişen kuşaklar, haklı olarak, Sevr Antlaşması'nı Türklerin yok oluşu, Lozan'ı ise kurtuluşu ve yeniden yapılanması olarak algıladılar. Onlar için Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan ve örgütlenerek zafere ulaşan direniş, yakın tarihlerinin en olumlu olayıydı. Ermenilerle ilişkiler de bu dönemde yeniden düzenlenmiş ve bir dizi dostluk ve barış antlaşması bizzat Ermeni yöneticilerinin imzalarıyla yürürlüğe girmiş ve dünyaya ilan edilmişti. Batum Antlaşması'ndan (4 Haziran 1918) Lozan'a kadar uzanan bu antlaşmalar serisi yeni bir çığır açmış ve 1915-17 yıllarının acı anılarını arka plana itmişti. Kaldı ki 1915-16'da Trabzon, Van, Bitlis, Erzurum vilayetlerinin Ruslar tara-

---

mülmüş cesedi" Nazi sembolü (gamalı haç) işlenmiş bir vagonla Türkiye'ye getirildi ve 25 Şubat 1943'te "görkemli bir törenle *Hürriyeti Ebediye* tepesindeki diğer hürriyet şehitleri yanına defnedildi" Ertesi gün basında çıkan yazıların çoğu da eski sadrazamın kişiliği hakkında "yüceltici" nitelikte idiler. Bu bilgileri aktaran Tevfik Çavdar, Talat Paşa'yı "Jakoben devrimci" ve "örgüt ustası" olarak öven eserinde bu iade kararında "İlk isteğin Türkiye Hükümeti'nden mi, yoksa Nazilerden mi geldiğini bilmiyoruz." diyor. T Çavdar, *Bir Örgüt Ustasının Yaşamı Öyküsü: Talat Paşa*, Ankara, İmge Yayınları, 2001, s. 570-571 Cenaze merasimini anılarında anlatan Naciye Neyyal ise, Mustafa Kemal ile karşılaştırdığı Talat Paşa'nın çok olumsuz bir tablosunu çiziyor ve "(İttihatçılar zamanında) bir asra bile sığdırılamayacak kadar cinayetler, pek kısa bir zamanda, on sene zarfında işlendi" diyor. Bkz. *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2004, s. 383.

fından, 1920'de de Kilikya'nın Fransızlar tarafından işgali sırasında Ermeniler, Rus ve Fransız subayları komutası altında intikam girişimlerinde bulunmuşlardı. Ermeni tehciri sırasında "cidden nefrete şayan cinayetler" işlendiğini duyan ve kendi komutanlığı altındaki bölgede (Suriye) "Ermenilere bir tecavüz yapılmasına meydan verilmemesi" hususunda emir veren Cemal Paşa, Doğu Anadolu'da hicret ve cinayet sonucu öldürülen Türk ve Kürtlerin sayısının Ermenilerden daha fazla olduğunu yazmıştır.[2] Bu konudaki çeşitli -ve çok abartılı- değerlendirmelere ileride değineceğiz. Burada işaret etmek istediğimiz nokta bir kısım Ermeni'nin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan antlaşmaların en ağırı olan Sevr Antlaşması'na duyduğu özlemdir. Kaliforniya'da iki Türk diplomatının tuzağa düşürülerek öldürüldükleri yıl (1973) yayınlanan bir eserde, bir Ermeni yazarı, Sevr hariç, Ermenilerle imzalanan tüm antlaşmaları (Batum, Gümrü, Moskova, Kars, Lozan) geçersiz sayıyordu.[3]

Bu iddialar Türk hükümetleri ve kamuoyu tarafından elbette benimsenemezdi. Dünyada hiçbir devlet, terör yöntemleriyle, aslında gerçeklere de uygun olmayan bazı tezleri kabule zorlanamaz. Bununla beraber, Türkiye'nin reaksiyonunun da serinkanlı ve sağlıklı olduğunu iddia edemeyiz.

Cemal Paşa, *Hatırât*, Nehir Yayınları, İstanbul, 2006, s. 386. Bu iddiayı çok abartılı bulan A. Emin Yalman, Ermeni çetelerinin Erzurum'u işgalinden sonra Türklerin kaçtığını yazmakta ve "Kafilelerin yollarda verdikleri zayiat dışında Ermeni çevrelerinin kırk bin Türkü öldürdükleri tahmin edilebilir" demektedir. *Gördüklerim ve İşittiklerim*, c. I, İstanbul, 1970, s. 333.

Shavarsh Torisquian, *The Armenian Question and International Law*, Beyrut, 1973.

1975'te bir sürpriz etkisiyle başlayan cinayetler Türk resmi çevrelerinde ve kamuoyunda şiddetli bir tepki uyandırdı. Ne var ki bu tepki tamamen duygusaldı ve bu konuda daha önceden yapılmış az çok nesnel araştırmalara dayanmıyordu. Türk hükümeti "teröristleri muhatap almayız" diyor, fakat aslında sadece teröristleri muhatap alıyor ve tüm Ermeni camiasını teröristlere meylettirecek bir söylem geliştiriyordu. Oysa terörizmle mücadelenin en iyi yöntemi, onu tecrit edecek ve giderek etkisiz kılacak en doğru tavrı takınabilmektir. Bunun için de terör eylemlerini bizim gibi sürpriz olarak karşılayan Ermeni camiası ve dünya kamuoyu nezdinde inandırıcı olabilecek bir yorum getirebilmektir. Ne var ki bu konuda 'Katil Ermeniler', 'Cani Ermeniler' gibi ırkçı formüllerin ötesine geçemeyen bir tutum sergilendi.[4] Türk tezi 1915 olaylarını bir "iç savaş", bir "karşılıklı kıtal" (birbirini öldürme) olarak görüyor; kimi ba-

[4] Yurtdışındaki Türk temsilcilerine karşı 1975'te başlayan terörist saldırılar 15 Temmuz 1983'te Paris Orly Havaalanında, THY Bürosu önünde patlatılan bombaya (soykırımcı eyleme-"genocidary act"e) kadar diyasporanın lojistik ve moral desteğinden yararlandı. Diyaspora etkinlikleri daha sonra siyasal platforma aktarılarak yoğun bir jenosit kampanyasına dönüştürüldü. Batılı devletler kendi ülkelerinde terörist eylemlerin faillerini bulup cezalandırdıktan sonra Türkiye'den dünya kamuoyuna yönelik bir jest, inandırıcı bir mesaj beklediler. Ne var ki Türkiye adına konuşanlar, Türk tezlerine en yakın tarihçi Bernard Lewis'in dediği gibi "hiçbir şeyi kabul etmeyerek" Batı kamuoyunu en katı Ermeni tezlerini benimsemeye yönelttiler. Terörün durması da, Türkiye'de, Orly suikastında bazı Avrupalıların da ölmesine bağlandı. Oysa, Dışişleri Bakanlığı'nın Ermeni terörü üzerine kurduğu İstihbarat ve Araştırma Dairesi'nin ilk genel müdürü emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem'in belirttiğine göre, "Büyük devletler Ermenilerin faaliyetlerine karşı çıktı, faillerin hepsi yakalandı ve ağır cezalara çarptırıldı" ve "Ermeni terörünün 1985'te durmasının nedeni de Abdullah Çatlı ve öteki bazı kişilerin Ermenilere karşı yaptıkları icraat değildi. Terörü durduran doğrudan doğruya Ermenilerin kendileri (oldu)" *Hürriyet*, 9 Ağustos 2004, Yener Süsoy ile söyleşi.

sın ve yayın organları daha da ileri giderek 1915'te, Ermenilerin Türkleri kestiğini, asıl "soykırım"ı onların yaptığını yazıyorlardı.[5] Bu konuda bir kısım İttihatçıların anılarında sözünü ettikleri vicdan hesaplaşmasını yapabilen birkaç aydın bile çıkmadı. Zaten yaratılan Ermeni düşmanı histeri ortamında çıkmasına da olanak yoktu. Ayrıca ortada böyle bir tutuma kaynak teşkil edecek nesnel eserler ve araştırmalar da bulunmuyordu. Cumhuriyet'in ilk nesilleri, geçmişten kopuş ve yeniden kuruluş süreci içinde 1915 dramını zaten unutmuşlardı ve 1975'ten sonra sorun beklenmedik bir biçimde yeniden gündeme gelince boşluğu İttihatçı-şoven tezler doldurdu. Kemalist rejim bu konuda kendisine yakışır bir tarihi hesaplaşma yapamamış, meydanı Türk halkının da mahvına neden olan komitacıların manevi torunlarına bırakmıştı. Bütün bunlar bir araya gelince Türkiye'de, yirminci yüzyılın en büyük dramlarından birini yaşamış Ermeni halkını teröristlerden ayıran ve onlara sempatisini ileten tek bir ses bile çıkmadı.

Burada Ermenilerin kimliklerini Türk düşmanlığı üzerine kurduklarını -veya böyle sanıldığını- ve bu olgunun da Türk tutumunu belirlediğini düşünebiliriz.

Oysa daha 1919'da Ahmet Refik (Altınay), *İki Komite, İki Kıtal* başlıklı eserinde konuya çok daha nesnel bir şekilde yaklaşmıştı. Harbiye kökenli Darülfünun tarih müderrisi (ve sonra da Türk Tarih Encümeni üyesi), eserinde, 1915'te Ermenilerin Van'da çıkardıkları isyanın "İttihatçıların milli gayeleri için mühim bir fırsat meydana getirdiğini" yazmış ve şunları eklemişti: "Adil ve kuvvetine güvenir bir hükümetin böyle bir vaziyet karşısında yapacağı şey, hükümet aleyhine isyanları tahakkuk edenleri tecziye eylemekti (cezalandırmaktı); fakat İttihatçılar, Ermenileri imha etmek ve bu suretle Vilayatı Sitte (altı vilayet) meselesini de ortadan kaldırmak istediler *İki Komite, İki Kıtal*, Ankara, yayına hazırlayan Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s. 27 (Eser ilk kez Aralık 1918-Ocak 1919'da *İkdam* gazetesinde tefrika edilmiştir.)

Aslında bu konu iyi çözümlenmesi gereken ve paradoksal boyutları olan bir konudur. Bu çerçevede şöyle tarihi bir açıklama getirilebilir sanıyorum.

1915 Dramı ve Tarihi Arka Plan

1915 yılı Ermeniler için olduğu gibi Türkler için de bir felaket yılı oldu. Sarıkamış faciasıyla başlayan 1915 senesi, sonunda Çanakkale zaferiyle bitse bile Anadolu Türklerine çok pahalıya mal olmuştu. Zaten 'Ermeni Tehciri' de bu ortamda düşünülmüş ve bir panik havası ve çılgınlığı içinde uygulanmaya konulmuştu. Ne var ki Türk-Ermeni ilişkileri, yer yer feci kırımlarla bütünleşen 'tehcir' olgusuyla noktalanmadı. Türkler ve Ermeniler önce büyük savaşın bitimine, daha sonra da Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar bazen savaş meydanlarında, bazen de müzakere masalarında karşılaştılar. Bütün bu gelişmeler sırasında İstanbul'da bir Türk-Ermeni dostluk derneği vardı ve Lozan imzalanırken Ermeni cemaatinin lideri, bir İngiliz gazetesine verdiği beyanatta, "Farklı ırklardan oluşan toplumlarda en önemli şey, bunlar arasında gerekli ahengi kurmaktır. Mutsuz geç-

miş unutulmalıdır"[1] diyordu. Ne var ki "mutsuz geçmiş" unutulmadı. Bu konuda bir açıklığa ihtiyaç vardı.

Ermeni diyasporası kabul edildikleri ülkelerin dışlayıcı ve horlayıcı ortamı içinde yeni bir hayat kurmanın güçlüklerini yaşarken[2] bütün suçu kendilerini anayurtlarından kovanlarda buluyorlardı. Bu duygularını yer yer anlaşılır abartılarla, çocuklarına ve torunlarına ilettiler. Oysa bu düşmanlık duygusu birçok ortak değerin birleştirdiği bir yaşamın ürünü olan sempati ve özlemle iç içe, iki yönlü (ambivalent) bir duyguydu. Buna karşılık Batı'da yetişen diyaspora, dedelerinin çoğu kez bilinçaltına ittiği bu sonuncu duygulardan yoksun yetişti. Batılı değerlerin bireyci atmosferi içinde, kendilerine anlatılanları kuru bir entelektüel çerçevede, bir 'köken arayışı' bağlamında özümlediler. Dedelerinin 1915-1923 arasında yer yer kendi hemcinslerini (örneğin Taşnak ve Hınçak militanlarını) eleştiren, en azından topyekün savaş psikolojisinin yarattığı çılgınlıkları kavrayan tecrübesine sahip değildiler. Temelde haklı olmaları, onları topyekün bir haklılık psikolojisine sürüklüyordu. Katı inançlarını paylaşmayan Batılı yazarlar, Türkler tarafından kandırılmış ya da satın alınmış oportünistler olarak görülüyordu. Sonunda ASALA terörünü de onaylayan bu bağnazlık, 1920'lerde bizzat bazı Ermeni liderlerinin kabul ettiği olguları bile sansür ediyordu. Somut bir örnek verelim. İleride adından tekrar söz edeceğimiz Bogos

---

Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey*, New York, 1924, s. 531. 24 Temmuz 1923 tarihli *Manchester Guardian Weekly*'den aktarma.

Ermeni asıllı Fransız sinemacısı Henri Verneuil (Aşod Malakyan) *Mayrig* isimli kitabında bu güçlükleri anlatır. Paris'te geçirdiğim yıllarda tanıdığım bazı yaşlı Ermenilerin de Fransa'ya girerken pasaportlarını göstererek "biz Hıristiyanız" demelerine rağmen ırkçı bir tutumla karşılaştıklarını, "Türk muamelesi" gördüklerini anlattıklarını nakletmek isterim.

Nubar Paşa, 1924'te şunları yazabiliyordu: "Büyük Savaş'ta Türk halkı da Ermeniler kadar ağır bir bedel ödedi. Muharebe meydanlarına gönderilenler büyük çoğunlukları itibariyle Küçük Asya'dan toplanmışlardı. Bunun dışında salgın hastalıklar, yoksulluk, kıtlık, kötü sağlık koşulları Müslüman halk arasında korkunç tahribat yaptı. Alman istatistiklerine göre savaş esnasında iki milyondan fazla Türk öldü."[3] Gerçi Nubar Paşa bunları Doğu Anadolu'da nüfus dengesinin bozulmadığını kanıtlamak için yazıyor ve Ermeni çoğunluğunun tekrar sağlanması için tehcir edilenlerin güvenlik içinde yurtlarına dönmelerini talep ediyordu. Aslında en güvenilir istatistikler, Ermenilerin, Doğu illerinde, 1915'ten önce de çoğunluğa sahip olmadıklarını ortaya koymuştur.[4] Fakat burada vurgulamak istediğimiz nokta Nubar Paşa'nın, 1915 trajedisine çok daha yakın bir tarihte bile, olup bitenlere kin ve intikam duygularından sıyrılmış bir biçimde yaklaşabilmesidir. Çağdaş Ermeni diyasporası ya da onun adına konuşanlar, çoğunlukla, ne yazık ki bu ılımlı tutumu benimsemekten uzak görünüyorlar.

Burada sorulacak soru şudur: Günümüzde Ermenilerin sözcülüğünü yapmak isteyen bir kısım tarihçi ve politikacılar 1915 olaylarını planlı ve sistemli bir soykırım sayarak, Nazilerin Yahudi soykırımıyla (Holokost)

E. G. Mears, *age*, Nubar Paşa'nın Ermenilerle ilgili makalesi, s. 73.

Marcel Léart, *La question arménienne*, Paris 1913, ss. 9-11. Daniel Panzec, "*L'enjeu du nombre; La population de la Turquie de 1914 à 1927*", *Turquie: La croisée des chemins*, Paris, 1989, 1914 Nisanında S. Zarzecki şunları yazıyordu: "Küçük Asya'da hiçbir yerde Ermeniler türdeş ulusal heyet halinde yaşamıyorlar. Bu onların hem siyasal zaaflarının hem de ticari refahlarının nedenini oluşturuyor. Aralarından çok azının hayal ettiği Ermeni Devleti'nin, fırsat çıkarsa, nereye yerleştirileceği konusunda karşılaşılacak müşkülat, bu özlemi ütopik kılıyor." *Revue de Paris*, Nisan 1914, s. 879.

aynı kefeye koyarak, hatta Hitler'in cürümlerinde Osmanlıları model aldığını ileri sürerek neyi hedefliyorlar? Eğer amaçları intikam duygularını tatmin etmek, Türkleri dünya kamuoyunda küçültmekse, bu yolun Türk milliyetçiliğini kamçılayıcı ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerini daha da zehirleyici sonuçlar verebileceğini düşünmeleri gerekir. Yok eğer, daha somut planda, Lozan'dan Sevr'e dönen bir süreci başlatmak istiyorlarsa, bunun günümüz gerçekleriyle ilgisi olmayan bir kuruntu olduğunu gözden kaçırmamalıdırlar. Bu gibi tutumlar Batı kamuoyuna "bağnaz bir Türkiye" sunmak için kimilerinin hoşuna gidebilir. Fakat Türkiye'ye komşu ve işbirliği ihtiyacındaki bir bağımsız Ermenistan'ın istediği herhalde bu değildir.

O halde yapılacak şey nedir?

Yapılacak şey, tarihi arka planı göz ardı etmeden, 1914-1923 dönemini mümkün olduğu kadar objektif olarak ve aşamalı bir şekilde ele almak suretiyle yeni bir değerlendirme denemesine girmektir. Bunun sonucu ortak bir senteze götürmeyebilir. Fakat Türk-Ermeni barışmasına yol açabilecek bir diyaloğu başlatabilir. İnkârcı tutumu olduğu gibi maksimalist tezleri de dışlayarak bu konuda gerçekçi bir zemin yaratabilir. Bu yönde bir katkıda bulunmak istediğimiz bu kitapta, genel bir değerlendirme denemesinden önce olayların gelişimini ve yaşadıkları dönemde nasıl algılandıklarını saptamaya çalışacağız.

Sonun Başlangıcı: Tehcir Kararı Nasıl Alındı?

Ermenilerin tehciriyle ilgili kararın nasıl alındığı uzun süre anlaşılamamış ve olay yıllarca hırçın polemiklerin konusu olmuştur. Kararın ne kadar karanlık koşullarda alındığını, İttihat ve Terakki Fırkası'nın en önde gelen isimlerinden Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazdıkları çok iyi gösteriyor.

Siyasal anılarında Hüseyin Cahit Bey, "(Ermeni sorununu) ilk kez Çanakkale'ye gittiğimiz zaman Enver'in ağzından işitmiştim" demekte ve "Enver, bu tehlikenin önünü almak için, doğu illerindeki bütün Ermenileri yerlerinden kaldırarak başka yanlara göndermek gereğine inandığını söylüyordu"[1] diye eklemektedir. *Tanin* başyazarının konuyla ilgili şu gözlemleri daha da ilginçtir: "Ermenileri göç ettirmeyi kim düşünmüş, kim hazır-

---

Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul, 1976, s. 233.

lamış ve kim bu biçimde uygulamıştı? Herhalde bir kişinin eseri olamazdı. Ama ne zaman bu sorun üzerine Genel Merkez'de konu açılsa kimin bunu hazırladığı düğümü belirsizce geçiştiriliyordu. Göç ettirmeyi Bakanlar Kurulu da kararlaştırmış olabilirdi. Ama göç ettirme sırasında geçen olaylar, ikinci üçüncü derecedeki ellerin, yerel tutku ve kinlerin, çıkarların sebep olduğu olaylar mıydı?"[2] Hüseyin Cahit Bey Genel Merkezden Ziya Gökalp, Kemal ve Mithat Şükrü Beylerin[3] bu uygu-

---

[2] *Aynı eser*, s. 235. İlginçtir ki İttihat ve Terakki Fırkası'nın en güçlü paşalarından ("triyumvira"sından) Cemal Paşa bile *Hatıralar*'ında "Devletin hangi sebepten dolayı Ermenilerin genel olarak tehcirine karar verdiğini bilmiyorum" diye yazmıştır. *Age*, s. 381. Arif Cemil'in 1934 yılında *Vakit* gazetesinde "A. Mil" imzasıyla tefrika edilen *Teşkilatı Mahsusa* başlıklı eserine göre ise, Bahattin Şakir Sarıkamış bozgunundan sonra Doğu illerine bir seyahat yapmış ve İstanbul'a dönerek İttihat ve Terakki Fırkası'nın Merkezi Umumisi ile müzakerelere girmişti. A. Cemil, "Bu müzakereler nihayet 'tehcir kanunu'nun neşri ile neticenmişti" diyor. *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilatı Mahsusa*, Arba Yayınları, İstanbul, 1997, s. 246.
Mithat Şükrü Bey, Ermeni kırımlarında en çok suçlananlardan Dr. Reşit Bey'e "Siz hekimsiniz... ve bu sıfatla can kurtarınakla vazifelisiniz. Nasıl olup da bunca insanın yakalanıp ölümün kucağına atılmasına göz yumdunuz?" diye sorduğunda Dr. Mehmet Reşit'ten "Türklüğüm hekimliğime galebe çaldı" yanıtını almıştır. Bkz. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 58. İdam edilmektense intiharı seçen Dr. Reşit, anılarında, Ermenilerin devlet aleyhindeki "amal ve maksadı fiilen sabit olduğundan" bunlara karşı "tedabiri şedide ittihaz etmek" (şiddetli önlemler almak) zorunlu olmuştu, diye yazar ve şöyle devam eder: "(Oysa), Osmanlı milletini mahkûm göstermek ve bu suretle Avrupa umumi efkârına tarziye vermek budalalığında bulunanlar hiç düşünmüyorlar ki bugüne kadar medeniyet tarihi masal kitabı kadar boş; medeniyet, hukuku beşer, beynelmilel hukuk gibi yaldızlı tabirler... mübteldirler (iptal edilmişlerdir)" Yine de Dr. Reşit, hak ve hukuku tamamen bir tarafa atmayarak, anılarında şu gözlemlerini de ifade etmiştir: "Mateessüf, fırsattan istifadeye kalkışanlar yalnız avam tabakasından üç beş kişi değildi. Köylerdeki zahire ve hayvanları, filan Ermeni ortağındı veya ben emanet etmiştim diyerek zabt etmeye kalkışanlar arasında oranın en yüksek tabakasından zevat vardı" Bkz. *İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşit Bey'in Hatıraları*, yayına hazırlayan A. Mehmetefendioğlu, Arba Yayınları, İstanbul, 1993, s. 55, 61, 69, 74.

lamaya karşı olduklarını, buna karşılık Bahaddin Şakir'in Doğuda bir gezi yaparak vali ve mutasarrıflara yetki sınırlarını aşıp kendi düşüncelerini Genel Merkez'in ve Cemiyet'in karar ve isteği biçiminde aşılamış"[4] göründüğünü de ifade ediyor. Profesyonel tarihçiler ve arşiv çalışmaları daha yakın tarihlerde bu konuyu epeyce aydınlatmış bulunuyorlar.

Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*'nde Ermeni tehcirinde baş sorumluluğu Talat Paşa'ya vermiştir. Ünlü tarihçi bu konuda şunları yazıyor: "Dahiliye Nezareti, yani Talat Bey, Meclis-i Vükela'dan karar almadan ve bu işle ilgili bir kanun-u muvakkate çıkarttırmadan Ermeni tehcirini başlattırmıştır ve bu çok ağır sorumluluğu tek başına üzerine almaktan kaçınmamıştır."[5] Yazara göre bir "kanun-u muvakkate" (geçici kanun) çıkarmak birkaç saatlik bir işti. Buna rağmen Talat Paşa'nın bir "emrivaki"yi yeğlemesi anlaşılması zor bir olaydır.

1994'te yayınlanan Osmanlı arşiv belgelerinde de aynı görüş yinelenmektedir. Bu belgelere dayanılarak kaleme alınan önsözde belirtildiğine göre Talat Paşa "Aralık 1914'te Doğu vilayetlerine gönderdiği gizli bir talimatta oldukça büyük miktarda bulunan ve özellikle

---

4 H. C. Yalçın, *aynı eser*, s. 235. Yalçın, 1936'da *Yedigün* dergisinde tefrika edilen yazılarında, söylentilerin ve "şüphe uyandıran ince ve hafif delillerin" ve çeşitli görüşmelerinin "kendisinde kuvvetle peyda ettiği zanna göre tehcir işinin en büyük amili ve haliki Bahattin Şakir'dir" diye yazmıştır Yazara göre Bahattin Şakir Doğu illerini dolaşarak "haiz olduğu mevki dolayısıyla emirlerinin Merkez-i Umumi ve hükümet emirleri diye telakki edilmesini" sağlamıştı. (s. 83). Ne var ki bu bir suçlama değildir; H. C. Yalçın'ın kendisi de tehcir kararını övmekte ve "Türk'ün yaşaması için" bu kararı alanlar "kalplerinden gelen insani hisleri bile susturacak kadar müthiş bir azim ve irade göstermişlerdir" demektedir. Bkz. H. C. Yalçın; *Tanıdıklarım;* YKB Yayınları, İstanbul, 2001, s. 83.

Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTKB, III. c., III. Kısım, Ankara, 1983, s. 38.

Ermenilerin eğitimiyle ilgilenen yabancı kuruluş ve memurların harp sırasında başka bölgelere gönderilmelerinin düşünüldüğünü"[6] ifade etmiştir. Enver Paşa ise 2 Mayıs 1915'te Talat Paşa'ya yazdığı mektupta, Rusların bir kısım Müslümanı Türkiye'ye sürmelerine karşılık olarak Ermenilerin Rusya'ya (veya Anadolu'da uygun yerlere) sürülmelerini öneriyordu. Söz konusu eserde "Dahiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketi karşısında geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükela kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak tehciri başlattı."[7] denilmektedir. Ne var ki kırım uygulama ve söylentilerinin başlamasından sonra Rusya, İngiltere ve Fransa'nın baskıları üzerine, sorumluluğu tek başına yüklenemeyeceğini anlayan Talat Paşa 27 Mayıs 1915'te resmi ismi "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-u muvakkat*" olan geçici yasayı çıkartmıştır.[8]

Başta sadece güvenliği sarsacak bölgelerde uygulanan tehcir, bu kanunla "isyan çıkaran ve Ermeni komitecilerine yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenileri de kapsamına (almış)" ve "Devlet sevk edilen Ermenilerin gittikleri yerlerdeki nüfuslarını devamlı kontrol ederek, Müslüman ahalinin % 10'unu geçmemesine özen göstermiştir."[9]

Görüldüğü gibi, o dönemin tanıklarına ve arşiv belgelerine göre, tehcir konusu daha önce çok dar bir İtti-

---

6 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 6.

Aynı eser, s. 8.

Aynı eser, s. 8.

Aynı eser, s. 9.

hatçı çevrede müzakere konusu olmuş ve bu müzakerelerde Dr. Bahattin Şakir ağır basmışsa da, başlangıçta sorumluluk tek başına Talat Paşa tarafından yüklenilmiştir. Bununla beraber, yurtdışına kaçtıktan sonra anılarını kaleme alan Talat Paşa, Tehcir Kanunu'ndan söz ederken, "Ben bu kanunun tatbiki aleyhtarı idim. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konmuştu. Tehcirin bu vasıtalarla yapılması halinde çok çirkin neticeler elde edileceğini biliyordum. Binaenaleyh istikbali düşünerek bu kanunun tatbik edilmemesinde ısrar ettim ve meriyete girmesini de geciktirmeye muvaffak oldum"[10] demektedir.

Aslında Talat Paşa bu satırları yazarken, sözünü ettiği "çok çirkin neticeler"i biliyordu ve bu yüzden söyledikleri daha çok kişisel bir savunma olarak değerlendirilebilir. Bu da önemli bir noktadır ve daha sonra tartışacağız. Şimdi İttihatçıları bu kadar çılgın bir kararı almaya sevk eden konjonktürel nedenleri anlamaya çalışalım.

Ermenilerle Türklerin ilişkileri 1890'lardan itibaren çok çelişkili aşamalardan geçmişti. Abdülhamit'in Hamidiye Alayları'nın Ermeni devrimcilerine ve teröristlerine karşı giriştiği kanlı bastırma hareketleri büyük bir huzursuzluk yaratmış,[11] fakat 1908 devriminin özgürlük ve

[10] *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1946, s. 64. Bu sözlerde özellikle Enver Paşa'ya yöneltilmiş gizli bir suçlamanın olduğu düşünülebilir.

[11] Bkz. T. Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996. *Sultan Abdülhamid, Uluslararası İlişkiler ve Ermeni Sorunu* başlıklı makale, s. 321-350.

kardeşlik havası bir süre her şeyi unutturmuştu. Hürriyetin ilanıyla beraber Ermeniler de Doğu Anadolu'da silah taşıyabilir hale gelmişler ve Kürtlere karşı bir denge sağlayabilmişlerdi. Daha da ötesi, yer yer kendileri Kürtlere bir baskı unsuru olmaya başlamışlardı. Batılı bir gözlemci bu konuda şunları yazmıştır: "Kürt giderek aşağıdan aldıkça, Ermeni küstah ve kırıcı oluyor, Kürt'ü vahşilik ve eşkıyalıkla suçluyor, Anayasa'nın kendi eseri olduğunu haykırıyor, çalındığını iddia ettiği topraklarının iadesini talep ediyordu. Kürtlerin eski kötülüklerinin cezalandırılmasını istiyor, birçok durumda da cezayı kendi uyguluyordu."[12]

1909 karşı-devrimi ve Adana'da Ermenilere karşı girişilen kırımlar Türk-Ermeni gerginliğini yeniden ön plana getirdi. İttihatçı cuntanın Osmanlı Devleti'ni bir olup bitti sonucu soktuğu Birinci Dünya Savaşı ise, daha ilk yılında karşılaşılan yenilgilerle yeni bir facianın zeminini hazırlıyordu.

Balkan Savaşları'yla beraber "Türk'ün Türk'ten başka dostu olmadığı" fikri egemen olunca İttihatçılar Ermeni halkına da farklı gözlerle bakmaya başlamışlardı. Artık onlar *"Millet-i Sadıka"* sayılamazdı ve Balkanlarda olup bitenlerin Doğu Anadolu'da da sahnelenmesine müsaade edilemezdi. Bunu önlemek için her şey yapılacaktı. Fakat yine de, taktik icabı, Ermeniler yok sayılmadı ve Ermeni örgütlerle ilişkiler kesilmedi. 1913'e kadar İttihatçılar, karşılıklı kuşku ve güvensizlik duyguları içinde de olsa, Taşnaksutyun ile ittifak bağlarını devam ettirdiler.[13]

---

[12] S. Zarzecki, *age*, s. 887
Davison'un açıklamalarına göre 1907'de 165.000 üyesi olduğunu söyleyen Taşnaksutyun Partisi Jön-Türklerle 1913'e ("Babıâli Baskını"na) kadar işbir-

Savaş başlayınca bağlar iyice koptu.

Savaş, Ermeni halkını trajik bir şekilde ikiye bölmüştü. Ermenilerin bir kısmı Rusya'da bir kısmı da Türkiye'de sınır komşusu olarak yaşıyorlardı ve savaş halindeki her iki devlet de onları diğeri aleyhine ayaklanmaya ve savaşmaya zorluyordu. Aslında bu biraz da Türk-Rus savaşını ilk etapta Ermeni iç savaşına dönüştürmek olacaktı. Ermeni tarihçilerin yazdığı gibi, Osmanlı Devleti'nin 1 Kasım 1914'te savaşa girmesiyle, "Ermeniler kendilerini sınırın her iki yakasında Rus ve Türk çıkarları için birbirlerini öldürmeye hazır bir halde buldular."[14]

Ermeni tehciri fikri Sarıkamış hezimetiyle Çanakkale çıkartması arasındaki çöküntü ortamında olgunlaştı. İngilizler, Fransızlar ve Anzaklar 25 Nisan 1915'te Gelibolu Yarımadası'na çıktıkları gün, İttihatçı rejimin emniyet kuvvetleri de İstanbul'da Ermeni ileri gelenlerini tutuklamaya başlamışlardı.

Yer yer feci kırım operasyonlarına dönüşen Ermeni tehciri, önce İtilaf Devletleri'nin 24 Mayıs 1915 tarihli ortak bir bildirisiyle, 1916'dan itibaren de -savaş koşullarına rağmen- belgesel eserlerle dünya kamuoyuna ilan edilmeye başlanmıştır. G. Clemenceau, A. J. Toynbee, J.

---

liği yaptı. Hınçak yöneticileri ise Rus Parlamentosu'nda (Duma da) Sosyal Demokratlarla birlik içindeydiler. O sıralarda Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının paylaşılması konusunda da söylentiler vardı ve bunlar Ruslarla Alman ve Fransızları karşı karşıya getiriyordu. Ancak 8 Şubat 1914'te üzerinde anlaşılan reform programı herkesi az çok ıatmin etmişti. Bkz. Roderic H. Davison; *The Armenian Crisis, 1912-1914;* Ed. *The Armenian National Council of America*, New York, 1948.

Gaidz F. Minassian, *I. Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler*, Aras Yayınları (yazarın Arsen Avagyan ile birlikte hazırladığı *Ermeniler ve İttihat ve Terakki* başlıklı kitaptan), İstanbul, 2005, s. 205.

Bryce, H. A. Gibbons gibi ülkeleri için çok itibarlı imzaları taşıyan yayınlar ve beyanatlar, İttihatçı rejimin cürümlerini görgü tanıklarına dayanarak sergiliyorlardı. Bunlar üzerinde durmadan önce sözü savunmaya verelim.

Gerçekten İttihatçı rejim Ermeni tehcirini nasıl meşru göstermeye çalışmıştır?

İttihatçı Savunma

Aslında Osmanlılar kesin yenilgiye kadar bir ölüm kalım savaşı içindeydiler ve Ermeni sorunuyla bu koşullarda karşı karşıya bulunuyorlardı. Bununla beraber daha 1916'dan itibaren tehcirin neden olduğu sayısız cürümden haberdar olmuşlar ve bu konuda araştırma yapma ve önlem alma gereğini hissetmişlerdi. Bu tutumun ilk belirtisini İttihat ve Terakki Fırkası'nın 15 Eylül 1916'da toplanan kongresinde açıklanan bazı önlemlerde görüyoruz. Bu kongrede Ermeni tehcirini "meşru" kılan nedenler on yedi madde halinde sayılmakla beraber, tehcir sırasındaki "aşırılıklar" da vurgulanmıştır. İttihatçıların tehcirle ilgili görüşü şöyle ifade edilmiştir: "Bu nakil esnasında bazı ifratkârane hareket vuku bulduğu mesmu (duyulmuş) olduğundan tahkikat icrası için muhtelif hey'atı teftişiye (teftiş heyetleri) gönderilmiş ve sevk olunanların emlak ve arazisinin suiistimale

uğramamasını teminen kanun-u mahsus (özel kanun) yapılmıştır. Bu kanuna tevfikan (uygun olarak) teşkil olunan komisyonlar emval-i metrukeyi (terk edilmiş malları) sebt-i defter (kayıt) etmektedirler."[1] Bu duyarlılığın kısmen dış tepkilerin bir ürünü olduğunu düşünebiliriz. Gerçekten aynı yıl İngiliz Dışişleri Bakanlığı, J. Bryce'ın bir önsözüyle yayınladığı belgelerde İttihatçı yönetimi büyük bir töhmet altında bırakmıştı.[2]

Mete Tunçay (yay. Haz.), *Cihat ve Tehcir*, Afa Yayınları, İstanbul, 1991, s. 70.

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 (Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce), 1916 Londra, *Miscellaneous*", No:31, 1916. Bu kitap geçtiğimiz yıllarda 1915 olayları hakkında Türkiye'nin önemli bir girişimine yol açtı. Girişime ön ayak olan CHP milletvekili Şükrü Elekdağ'a göre Batılılar Ermeni soykırımı konusunda üç kitaba dayanıyorlardı. Bunlardan ABD büyükelçisi Morgenthau'un anılarıyla Aram Andonian'ın Naim Bey takma adıyla yayınladığı iki eser çürütülmüştü. Eğer bu *Mavi Kitap* da çürütülürse sorun kalmayacaktı. Zaten bu eser propaganda amacıyla yazılmıştı ve Amerikalı profesör Justin Mc Carthy'nin gösterdiği gibi belgelerin çoğu uydurmaydı. Ayrıca İngilizler Birinci Dünya Savaşı'nda aynı amaçla Almanya hakkında çıkardıkları kitabı yadsımışlardı (Bkz. Ş. Elekdağ, *Cumhuriyet*, 9 Mart 2005). Bu iddialar ne yazık ki gerçeklere uymuyor. Nitekim AB Parlamentosu 18 Haziran 1987'de Ermeni soykırımını oylarken bu eserlere değil, Yves Ternon'un eserine dayanmıştı. Ayrıca, yine Ş. Elekdağ'ın da belirttiği gibi 2000 yılında eser yeniden basılarak İngiltere'de Baroness Cox tarafından basına "önemli ve ciddi bir kaynak gibi" sunulmuş ve "İngiliz basını da bu görüşü tartışmasız kabul etmişti" (*Cumhuriyet*, 29 Nisan 2005). Bir başka nokta da girişimde Toynbee'nin çok daha sonraki eserlerinde de Ermeni tehcirini açıkça bir "soykırım" olarak nitelediğinin dikkate alınmamış olmasıydı (Bkz. A. Toynbee, *Experiences*, Oxford University Press, Londra, 1969, s. 241-242). Bununla beraber Elekdağ projeyi parlamentoya kabul ettirdi ve mektup R. T Erdoğan ve Deniz Baykal tarafından imzalanarak İngiltere'ye yollandı. O sırada bu şanssız girişimin mantıksızlığı, örneğin Zülfü Livaneli'nin deyimiyle "yersiz ve küçük düşürücü" olduğu hususunda basında yer alan birçok uyarıya kulak asılmadı (*Vatan*, 22 Kasım 2005). Taner Akçam'ın mektuptaki iddiaları teker teker çürüten iddiaları da görmezden gelindi (Bkz. *Birikim, Bir Skandal: TBMM Mektubu*, Haziran 2005). Sonuç da sürpriz olmadı. Avam Kamarası Başkanı Michael Martin imzasıyla yollanan yanıtta, "British humour"u yansıtan bir ifadeyle, "mektubun kütüphaneye teslim edildiği"

İttihatçılar bu büyük suçlamaya karşı ABD'deki elçileri Ahmet Rüstem Efendi'nin bir kitabıyla ayrıntılı bir biçimde yanıt vermeye çalışmışlardır. 1918'de Bern'de Fransızca olarak yayınlanan bu kitabın tüm İttihatçıların görüşlerini yansıttığını söyleyemeyiz. Bununla beraber yazar, mutlaka, eserinde Osmanlı yönetici zümresinde epeyce yaygın olan tezleri dile getiriyordu. Bu niteliğiyle burada özetlenmeye değer kanısındayız.

Önsözünde 1848 Devrimi'nden sonra Osmanlı Devleti'ne sığınan bir Polonyalı mültecinin oğlu olduğunu belirten A. Rüstem Bey, savunmasını Batılı sömürgeciliğin vahşetiyle ilgili örneklerle donatılmış bir referans çerçevesi içinde yapmaktadır. Ana fikri, Osmanlı Devleti'nde her zaman büyük bir hoşgörü içinde yaşamış olan Ermenilerin, Büyük Savaş'ta Rus yanlısı bir tutum içine girerek ihanet ettikleri ve sert önlemlere zemin hazırladıkları şeklindedir. Bu bakımdan tehcir olgusu da Osmanlı hükümeti açısından tamamen yerinde bir "meşru müdafaa"[3] eylemiydi. Yazar, bu bağlamda, Rusların 1863'te Sibirya'ya sürdükleri Polonyalıları, İngilizlerin İrlandalıları Amerika'ya göçüren zulümlerini, Fransızların Cezayir'de ve Belçikalıların Kongo'daki cürümlerini örnek veriyor. Ahmet Rüstem Bey tehcir sırasında vuku bulan "şiddet" hareketlerini not etmekle beraber bunları da "mazur" göstermekten geri kalmıyor ve şu korkunç yargıda bulunuyor: "Kadınlar ve çocuklar da dahil tüm

---

bildiriliyordu. Bu haberi "Zemin Kayıyor" başlıklı yazısında veren Oktay Ekşi, bu arada İskoçya'nın Edinburg Belediyesi'nin de soykırımı onayladığını yazıyordu. *Hürriyet*, 23 Kasım 2005.

Ahmed Rüstem Bey, *La Guerre Mondiale et la question Turco-Arménienne*, Bern, 1918, s. 93. Belirtelim ki eser, yazarın notuna göre 30 Mart 1916'da tamamlanmıştır.

Ermeni halkı ihtilal virüsüyle zehirlenmişti ve Osmanlı halkı ve hükümetiyle şu veya bu biçimde savaşa girişmişti."[*] Yani bu yüzden de kolektif olarak başlarına gelenlere layıktılar! Aslında İttihatçı liderler arasında bundan çok farklı düşünenler olmuştur.

Ermeni tehciri ve sonuçları, bu kadar katı biçimde olmasa bile, Osmanlı vatandaşı Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'dan yana tavır almaları, hatta fiili işbirliğine girmeleri temelinde tartışılmıştır. Bu konuda Türk tezlerinde bir devamlılık ve tutarlılık vardır. Bu yüzden, Ermeni kaynaklarını da kullanarak, soruna bir ölçüde açıklık getirmek istiyorum.

---

[*] *Age*, s. 123. A. Rüstem Bey, ABD'deki siyahlara yapılan muameleyi de eleştirdiği için Başkan Wilson tarafından eleştirilmiş fakat Babıâli tarafından desteklenince "persona non grata" ilan edilmiştir.

1914: Ermeni-Rus İşbirliği

Osmanlı-Rus Savaşı ufukta belirince, Ermeniler üzerine her iki taraftan da baskılar başlamıştı. Ne var ki, 1908' den sonra Osmanlı ordusuna katılma hak ve yükümlülüğüne sahip olmalarına rağmen Osmanlı Ermenilerinin sempatisi daha çok Ruslara yöneliyordu. Aslında özümleyici bir eğilim içindeki Ruslara karşı da mesafeli davranmakla beraber, din ve kültür bakımından kendilerini onlara daha yakın hissediyorlardı. Bununla beraber Taşnaksutyun ve Patrikhane ileri gelenleri İttihatçılarla iyi ilişkiler içindeydiler.

1914 Ağustosunda savaşın başlamasından bir ay önce, İttihatçı liderler, Taşnak liderlerini Erzurum, Van ve Bitlis'i de kapsayan geniş bir özerk yönetim vaadiyle Ruslara karşı ayaklanmaya davet ettiler. Oysa Osmanlı Ermenileri daha çok tarafsızlıktan yanaydılar; fakat Osmanlı-Rus savaşı halinde ülkelerine sadık kalacaklarını

vaat ettiler. Aslında pek savaşmaktan yana değillerdi ve bu eğilimlerinde Avrupa'nın da desteğine sahiptiler. O sıralarda Von der Goltz Paşa'nın yazdığı gibi, "bir zamanlar Avrupa, reayanın hukuki eşitliğinin göstergesi olarak Hıristiyanların orduya katılmasını isterken, bugün bunu gerçekleştirdi diye Türk yönetimini kınıyordu."[1]

Savaş başladıktan sonra Ruslar da Ermenileri "Türk tiranlarına" karşı savaşa davet etmişler ve bu çağrıyı Eçmiadzin Katolikosu onaylamıştı.[2] Erzurumlu Ermenilerin bir kısmı daha 1914 Aralığında Kafkasya'ya göçmüşlerdi. M. Larcher Ermeni-Rus işbirliğini şöyle anlatmıştır: "Rusların örgütlediği birliklere katılmak için gönüllüler sınırları aşıyorlardı. Partizanlar sık sık Türk konvoylarına ve tecrit olmuş hedeflere saldırıyorlardı. Askerlik hizmeti genel bir biçimde, hatta bazen silah zoruyla reddediliyordu. Bir kaleye dönüşmüş olan Van Karargâhı bir ay direnmiş ve sonunda bir Türk topçu birliğinin müdahalesi gerekmişti. Türk birliklerinde görevlendirilen Ermenilerin sadakati kuşkulu görünüyordu."[3] Bu görüşler bazı çağdaş Ermeni yazarları tarafından yadsınmıştır. Örneğin tehcir ve kırımla ilgili Fransız arşiv belgelerini toplayan A. Beylerian, Larcher'in görüşlerini "Türk yanlısı" ve "dayanaksız" olarak niteliyor. Yazara göre Osmanlı Ermenileri savaşa kitlesel bir biçimde katılmışlardı, hatta Enver Paşa bunun için Patrik Zaven Efendi'ye bir teşekkür mektubu yollamıştı.[4]

---

[1] Baron Von der Goltz, *La défaite de la jeune Turquie*, Paris, 1913, s. 22.
Commandant M. Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris, 1926, s. 395.

[2] *Aynı eser*, s. 395.

[3] Arthur Beylerian; *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman et les arméniens dans les archives françaises*, Paris, Publications de Sorbonne, 1983,

Ne Ermenice ne de Türkçe ve Osmanlıca bildiği halde Ermeni sorununda bir "otorite" haline getirilen Yves Ternon da aynı görüşü ifade etmiştir: "Osmanlı vatandaşları seferber olunca Ermeniler de Osmanlı ordusunu doldurdular. İtaat etmeyenler ve kaçaklar enderdi veya Türk tarafındakilerden mutlaka daha azdı."[5] Bu görüşler 1970'lerde kendini gösteren ve Ermeni kimliği konusundaki arayışlarla bağlantılı olan bir ideolojik katılaşmanın ürünü izlenimini veriyorlar. Nitekim Ermeniler tarafından daha önce yazılmış eserlere bakarsak, tam tersine, Ermenilerin ayaklanarak ve Ruslara katılarak savaşmalarından övünç payı çıkardıklarını görüyoruz. Bu konuda yetkili bir tanık olan Ermeni subayı Korganoff'a göre "Savaşın ilk günlerinden itibaren Ermeniler, İtilaf Devletleri ordularına katılma çağrılarına heyecanla cevap verdiler. Bu amaçla ya da koşullar elverişli olduğu durumlarda bağımsız birlikler kurmak için her taraftan büyük sayıda gönüllüler geliyordu."[6] Yine aynı yazara göre Ermeniler Van'da ayaklanmışlar, Türkler tarafından kuşatılmaları üzerine Rusya'dan gelen birlikler tarafından Van'ın işgaliyle kurtulmuşlardır. Korganoff bu konuda şöyle yazıyor: "Van'ın işgalinden sonra, oraya sağlam bir biçimde yerleşebilmek için, Van Gölü'nün güneyindeki bölgeyi çetelerden ve Türklerden temizlemek gerekiyordu."[7] "Türk ve Kürt temizliği" temmuz

---

Yazar bu mektubun İstanbul'da çıkan *Osmanischer Lleyd* gazetesinde yayınladığını (26 Şubat 1915) ekliyor.

Yazarın ifadesine göre ilgili kaynaklar kendisine tercüme edilmiştir. Bkz. "*Les arméniens: histoire d'un génocide de Turquie et la guerre*", G. Dedeyan (yay. Haz.), *Histoire des arméniens*, Paris, 1986, s. 487.

Gal G. Korganoff, *La participation des arméniens à la Guerre Mondiale*, Paris, 1927, s. 4-5.

Aynı eser, s. 24.

ayında Türklerin Malazgirt'i ele geçirmelerine kadar devam etmiştir.

Ermeni kumandanının 1927'de yayınlanan kitabında dikkati çeken nokta şudur: Yazar, Birinci Dünya Savaşı'na Ermenilerin "taraf" (Etat belligérant) olarak katıldığını gururla anlatmakta ve kendilerine yardımcı olan Rus subaylarının adlarını da vererek (General Vichinsky ve Deeff, Albay Morel Zinkevitch ve Efremov) Ermeni başarılarını sergilemektedir. Ermeni tehciri ve bunun uygulamada aldığı biçim herhangi bir gözlem konusu değildir. Daha sonraki Ermeni tarihçilerin de kaydettikleri gibi, Korganoff'un kitabı Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin yazdığı "destan"ı (Épopée) anlatmak amacıyla kaleme alınmıştır.[8]

Osmanlı Ermenilerinin Ruslarla işbirliği 1970'lere kadar Ermeni tarihçilerinin de kabul ettikleri bir olguydu. Bunların sayısı elbette ki Rusya Ermenilerine göre çok düşüktü. Fakat bunlar, Hovanisyan'ın yazdığı gibi, Rus ordularına "kılavuzluk ve muhbirlik"[9] yaparak çok önemli bir rol oynamışlardır. Elbette ki bütün bunlar Ermenilerin topyekün tehcirini ve feci kırımlara uğramalarını mazur gösteremezdi. Fakat bugün sorunu tartışırken, olup bitenleri bütün boyutlarıyla görmek ve değerlendirmemizi ona göre yapmak zorundayız. Olaylara çok daha yakın olan bazı Ermeni yazarlar, Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Ermenilerin kurdukları birliklerin tehciri tahrik etmedeki rolünü belirtirken[10] Hit-

---

[8] H. Pasdermadjian, *L'histoire de l'Arménie*, Paris, 1986, s. 412 (ilk baskı 1949)
Richard G. Hovanissian, *Armenia, On the Road to Independence*, 1918, s. 44, Los Angeles, 1969.
K. S. Papazian, *Patriotism Perverted*, Boston, 1934

ler'in ilhamını Jön Türklerden aldığı yönündeki tezleri ciddiye almak zordur. Ayrıca, 1916'da Ermeni tehcir ve kırımıyla ilgili olarak başlatılan kampanyada Almanya'nın da Osmanlı Devleti gibi hedef tahtasına oturtulduğunu görmezden gelemeyiz. Sorunun 1915'ten günümüze kadar ne gibi ideolojik dalgalanmalar içinde geldiğini anlamak için bu husus üzerinde kısaca durmak zorundayız.

"Talim-i Alaman" mı?

Birinci Dünya Savaşı'nın temelinde, sömürge yarışında geç kalmış güçlü bir Almanya'nın -Küçük Asya ve Ortadoğu'dan başlamak üzere- yayılma emelleri yatıyordu. Alman teorisyenleri, "pangermanizm" çerçevesinde bu yayılmanın ideolojisini 1880'lerden itibaren geliştirmişlerdir. Bu ideoloji Avrupa'da, özellikle Fransa'da dikkatle izleniyor ve gelişimin olası siyasal sonuçları tartışılıyordu.[1]

Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlılar kendisini İslam dünyasının koruyucusu ilan eden II. Wilhelm'in müttefiği olarak ve Alman generallerinin komutasında katılmışlardır. Bu katılış İttihatçı cuntanın bir olup bittisi

---

Bkz. Pierre Imbart de la Tour, *Le pangermanisme et la philosophie de l'histoire*, Paris, 1916. Charles Andler, *Les origines du pangermanisme (1800-1888)*. Paris, 1915; E. Durkheim; *"L'Allemagne au-dessus de tout", La mentalité allemande et la guerre*, Paris, 1915.

şeklinde gerçekleşmişse de, yaygın bir görüşe göre, kaçınılmaz ve zorunlu bir karar olarak yorumlanmıştır. Bu doğru mudur? Sanıyorum ki sorun en azından tartışmalıdır ve batılı generaller arasında Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasının İtilaf Devletleri'ni daha müşkül bir durumda bırakacağını savunanlar da olmuştur.[2]

Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Almanya'nın uydusu varsayılınca 1915 Ermeni tehcir ve kırımı da daha çok Alman sorumluluğu çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu konuda ilk şiddetli tepki İngiliz siyaset adamı ve tarihçisi James Bryce'dan gelmiştir. 6 Ekim 1915'te, Avam Kamarası'nda, milletvekili Bryce, Osmanlıları sistematik bir Ermeni kıyımıyla suçlayan ağır bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmanın gözden geçirilmiş bir şeklini, aynı yıl A. J. Toynbee'nin yine aynı konuda yayınladığı bir kitabın önsözü olarak buluyoruz.[3] Bu iki yazarın önemi ve görüşlerinin bugünkü tartışmalarda da çok etkili oluşu dolayısıyla bu konuda bir miktar tamamlayıcı bilgi verelim.

James Bryce'in Ermenilerle ilk ilişkisi 1876'da yaptığı Rusya-Kafkasya ziyaretiyle başlamıştı.[4] Dağcılığa özel bir merakı olan hukukçu, daha sonraki bir ziyaretinde (1878'de) Ağrı (Ararat) Dağı'na da tırmanmıştı.

---

[2] Örneğin Fransız generali Malleterre şunları yazmıştır "Türkiye'nin Almanların himayesine ve suç ortaklığına girdiği günden itibaren, İttifak Devletleri Doğu Sorunu'nu çözmek için tüm özgürlüğe kavuşuyorlardı. Türkiye'nin, zorunlu olarak Almanya'ya yakın bir notralitesi, müttefiklere karşı açık bir düşmanlıktan daha fazla güçlük yaratacaktı. Öyle görünüyor ki İngiltere bunu anladı ve hızla Türkleri yenerek Balkanları kendine bağlama kararı aldı." *Revue des Deux Mondes*, 1 Mayıs 1916, s. 89.

A. J. Toynbee, *Les massacres arméniens*, Paris, 1916. (*Armenian Atrocities, the murder of a Nation.. with a speech delivered by Lord Bryce*, Londra, 1915.)

Bryce'in biyografisi ile ilgili notları *Dictionary of National Biography: 1922-1930*(Londra, 1937) adlı kaynaktan çıkardık.

Koyu bir Hıristiyan olan ve kendisini etkileyen eserlerin başında İncil'i sayan Bryce, bu seyahatlerinde tanıdığı Ermenilere de kayıtsız kalamazdı. Bununla beraber 1877'de yayınladığı *Kafkasya ve Ararat* adlı kitabında, çevresinde yetişip yükseldiği Gladstone tipi sistematik bir Türk düşmanlığı yapmamıştır. Bu eserinde Türklerle ilgili gözlemi şöyledir: "Türkiye Müslümanları iyi vasıflardan yoksun değiller; en azından Anadolu köylüsü, dürüstlük, sadelik ve çalışkanlık konularında çok daha uygar ülke köylülerinden üstün... Fakat ırk bir bütün olarak ele alınır ve son iki yüzyılda devlet yönetimi ve savaş konularında değerlendirilirse, umutsuz bir şekilde atıl, şaşkın ve aciz olduğu görülür."[5] Burada ekleyelim ki J. Bryce Doğu Hıristiyanlarıyla ilgili misyoner ruhlu fikirlerini İngiliz emperyalizminin çıkarlarıyla bağdaştırmasını da çok iyi bilmiştir. Nitekim yazar, sözünü ettiğimiz eserinde açıkça şunları yazıyor: "Türklerin elinde bulunması çıkarlarımızı ve güvenliğimizi ilgilendiren iki yer var: Birincisi İstanbul ve Çanakkale, ikincisi ise Ermenistan!"[6] J. Bryce daha sonra Ermenistan'ın Rusya tarafından ilhakının, İngiliz çıkarları açısından doğuracağı sonuçlar üzerinde durmakta ve Ermenilerin yaşadığı bölge için bir "reform tasarısı" sunmaktadır.

J. Bryce'ın yukarıda işaret ettiğimiz duygu ve düşünceleri, kendisini Doğu Sorunları Derneği'ne girmeye yöneltmiş ve İngiliz politikacısı İngiltere'de Ermeni ulusunun başlıca avukatı ve İngiliz-Ermeni Derneği'nin de kurucusu ve ilk başkanı olmuştur. Parlamento'ya girdikten sonra Ermenilerin baş sözcüsü haline gelmiş ve

---

James Bryce, *Trancaucasia and Ararat*, Londra, 1996, s. 427; (ilkbaskı 1877).
Aynı eser, s. 436.

1880'de Ermeni bölgesine bir Hıristiyan vali tayinine çalışmıştır."[7]

1915 Tehcir ve kırımının "dikkatle önceden hazırlandığı" kanısında olan yazar, bu olaylarda Almanların rolü hakkında sağlam bir bilgiye sahip olmadığını, fakat Almanların isyancıların cezalandırılmasından söz ederek, müttefiklerini mazur gösterdiklerini söylemektedir.[8] Bu konuda asıl metni kaleme alan A. J. Toynbee daha kesindir. Genç İngiliz tarihçisi bazı Ermeni mültecilerinin, birçok Alman konsolosunun "Ermeni kırımını teşvik ettiği veya yönelttiği"[9] yönündeki tanıklıklarını tam güvenilir bulmamakla beraber, Almanların kırımı çok kolay önleyebilecek durumdayken bunu yapmadıklarını ve özellikle Alman basınının kırımı mazur gösterdiğini ifade etmektedir.

A. J. Toynbee daha sonra Belçika ve Fransa'daki "Alman terörü" hakkında yayınlar yapmıştır.[10] Tarihçilik kariyerine savaşta sivil halka yapılan zulümleri sergilemekle başlayan Toynbee'nin tutumu elbette ki yerilemez. Bununla beraber, konuya yaklaşımında çağının egemen ideolojisini yansıtan ve giderek bütün çirkinliğiyle ortaya çıkan bir unsur var ki buna işaret etmeden geçemeyeceğim. Toynbee, Ermeni kırımını kınarken şöyle bir muhakeme yürütüyor: "Ermeniler, Amerika kıtasında beyazlar önünde yavaş yavaş çekilen Kızılderililer gibi vahşi değiller. Barbar komşuları Kürtler gibi göçebe çobanlar da değiller. Bizimle aynı hayat tarzına sahip-

---

7 *National Biography: 1922-1930*

A. J. Toynbee, *age*, Bryce'in önsözü, Paris, 1916, s. 17

Aynı eser, s. 140-141, 147

A. J. Toynbee, *The German Terror in Belgium*, Londra, 1917

ler."[11] Kızılderili soykırımını "yavaş yavaş çekilme" gibi sunan bu muhakeme sömürgeci siyasetin riyakâr esprisini yansıtmıyor mu?

Ermeni tehcir ve kırımındaki Alman sorumluluğu, 1916 başlarında Fransız resmi görüşlerini yansıtan bir dergide çok daha açık bir biçimde işlenmiştir. "Alman Metodu, Türk İşçiliği" başlığını taşıyan bir makalede, "Ermenilerin yok edilmesi", pangermanizm ve Alman çıkarları bağlamında değerlendirilmektedir.[12] Yazara göre Bağdat demiryolunu bir kolonizasyon ve nüfuz alanı yapan Almanların Ermeni kırımında siyasal çıkarları vardı.[13]

"Belçika kırımlarıyla Ermeni kırımı arasında nitelik değil, derece farkı vardır"[14] denen yazıda ABD'deki Alman elçisi Bernstorff ve Alman basınının kırımı nasıl mazur gösterdikleri de kaydedilmektedir. Almanlar ve Türklerle ilgili ağır suçlamalara rağmen, dönemin psikolojisini göstermesi bakımından, kırımın başlamasındaki sorumluluk konusunda makaledeki tereddüdü yan-

---

[11] *Age*, s. 35. Bu "yavaş yavaş çekilme" on milyon kadar Kızılderili'nin yok edilmesi anlamına geliyor.

"*Le supression des arméniens: Methode allemande, travail turc*" *Revue des Deux Mondes*, 1 Şubat 1916. (İmzasız yazı, daha sonraki yayınlardan anlaşıldığı üzere R. Pinon tarafından yazılmıştır.)

Edward Mead Earle, Bağdad demiryolu konusundaki incelemesinde hattın "Çok sayıda Ermeni'nin bulunduğu Doğu Anadolu'yu Osmanlı Hükümeti'nin esaslı bir kontrol altına almasına imkan vereceğini" yazmıştır. Earle'e göre "...Türk milliyetçiliğinin Almanya için hiçbir tehlikesi yoktu" ve bu ülke güçlü bir Türkiye istiyordu; onun için de "Almanya, Makedonya ve Ermeni isyanlarının kanlı bir şekilde bastırılmasına hiç sesini çıkarmadı" Ancak Almanya'nın amacı Türkiye'nin "kolonizasyon"undan çok emperyalist nüfuz alanı haline getirilmesiydi. Nitekim anlaşmada "demiryolunun geçtiği yerlerde Alman kolonilerinin yerleşmesine izin verilmemişti" Bkz. *Bağdad Demiryolu Savaşı*. İstanbul Milliyet Yayınları, 1972, s. 135, 165, 242-243. Pinon, *agm*, s. 532.

sıtan şu satırları da aktarmak isterim: "Burada sorumlulukları gerçek bir şekilde saptamak çok zordur. İlk kırımın, ilk direnmeden önce mi sonra mı olduğunu bilmek güçtür. İki seri olay birbirine o kadar bağlıdır, her ikisi de bahtsız Ermenistan'da öylesine kendiliğinden oluşmuşlardır ki, tarih bunları birbirinden ayıramayacaktır."[15]

Genel bir değerlendirmeye geçmeden, bu konuda günümüzde de önemli bir referans muamelesi gören -ve Ermeni tarihçileri tarafından tekrar yayınlanan- ABD Büyükelçisi H. Morgenthau'nun ve diğer bazı etkili diplomat ve yazarların görüşlerini de özetleyelim.

Henry Morgenthau bir Amerikan hukukçusu ve işadamıydı. Almanya'dan ailesiyle beraber dokuz yaşındayken New York'a gelmiş (1865) ve Columbia Üniversitesi'nde hukuk okuduktan sonra gayrimenkul hukukunda uzmanlaşmıştı.[16] Daha sonra bu alanda şirket yöneticiliği yapmış ve 1905'te "Henry Morgenthau Company" adlı kendi şirketini kurmuştur.

Morgenthau mesleki etkinliğinin dışında politikayla da ilgiliydi ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarında doğuş halinde olan siyonizme büyük bir sempati duyuyordu. Bu bağlamda, programında etnik azınlıklar konusuna büyük bir yer veren W Wilson'un seçim kampanyasına katılmış, mali komite başkanlığı yapmıştır. Diplomatik kariyeri de bu vesileyle başlamıştır.

Amerikan Siyonist Federasyonu'nun kurucularından Stephen S. Wise, Morgenthau'un İstanbul'a elçi oluşu konusunda şunları yazıyor: "Morgenthau kısmen de 1913

Aynı makale, s. 540.

H. Morgenthau ile ilgili biyografik notlar için Bkz. *Who Was Who in America*, c. III, Chicago, 1950; *Encyclopaedia Judaica*, c. XII, Kudüs, 1971.

Ağustosunda Dijon'da benim kendisini teşvikim sonucu İstanbul'a elçi olarak gitti. İstanbul'a gidişi Ermenilerin koşullarını düzeltme ve Filistin'deki Yahudilerin durumunu iyileştirme yoluyla Amerika'ya yararlı olabilirdi."[17] Bu çabalarıyla Amerikan elçisi elbette kendi açısından saygıya değer bir amaç güdüyordu. Fakat kabul etmeliyiz ki H. Morgenthau tarafsız bir gözlemci değil, bir dava adamıydı ve yazdıkları da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bununla beraber, bu haliyle bile, Amerikan elçisinin gözlemleri bugünkü maksimalist Ermeni tezlerini doğrular nitelikte değildir. Bunun nedenini açıklamak zor olmasa gerekir. Morgenthau'nun asıl sempatisi elbette ki Ermenilere değil, Yahudilere yönelikti. Bu yüzden, İttihatçı liderlerle çok iyi ilişkiler kurmuş ve haklarında yer yer olumlu gözlemlerde bulunmuştur.

Morgenthau'ya göre 1908 devrimini yapanlar hürriyetçi ve eşitlikçi özlemlerinde samimiydiler. Fakat bunu gerçekleştirecek güçleri yoktu. "Türklerin yüzyıllar boyunca kötü muamele ettiği ve kırdığı ırklar bir gecede kardeşlik duygularıyla donanamazlardı."[18] Böyle olunca Jön Türkler giderek yenileştirici güç olarak ortadan kalktılar, fakat bir "siyasal makine" olarak varlıklarını korudular.

İttihatçılar 1913 darbesiyle tekrar iktidarı aldıktan sonra ortaya güçlü adam olarak Talat Paşa çıktı. Morgenthau, Talat Paşa'yla ilgili dikkate değer bir portre çizmektedir.

---

[17] Stephen S. Wise, *Challenging Years*, Londra, 1951, s. 111.

[18] H. Morgenthau, *Ambassadar Morgenthau's Story*, New York, 1919, s. 13. Ayrıca eserin yazılış şekli ve arka perdesi için Bkz. Heath W. Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau*. Lowry bu incelemesinde Elçi'nin yazılarına ve günlüğüne dayanarak, anıların eser olarak yayınlanırken nasıl çarpıtıldığını sergiliyor.

Amerikan elçisine göre "Pomak" asıllı Talat Paşa, bir "yiyiciler çetesi" içinde sade yaşantısıyla dikkati çekiyordu. Enver Paşa'nın şahane hayatı yanında, borçlarını ödedikten sonra maaşından kalan kısımla geçinen Talat Paşa, tamamen yozlaşmış bir ortamda çalmadan da yaşanabileceğini gösteriyordu. Ayrıca Morgenthau'ya "Kabinenin en dindar üyesi olduğunu" da söylemişti.[19] Bütün bu bilgiler Morgenthau'un, en azından, Talat Paşa ile ne kadar yakın ilişkiler içinde olduğunu göstermiştir. Zaten Amerikalı diplomat, yüz binlerce Ermeni'nin kırımından "başlıca sorumlu"[20] olarak gördüğü Talat Paşa hakkında çok olumlu gözlemlerde de bulunmuştur. Örneğin şunları yazmıştır: "Tanıdığım bütün Türk politikacıları içinde, sadece Talat'ın doğuştan olağanüstü yeteneğe sahip olduğunu gördüm."[21] "Bir yiyiciler çetesinde lider olan Talat, gerçekten dikkate değer kişisel niteliklere sahipti."[22] Bu değerlendirmeler Morgenthau'nun Talat Paşa'ya karşı özel bir nefreti olmadığını ortaya koymaktadır. İttihatçı yöneticileri bir eşkıya şebekesi olarak görmesine rağmen Morgenthau'un tüm antipatisi Almanlara, özellikle Almanya'nın İstanbul'daki elçisi Wangenheim'a gidiyordu. O kadar ki Morgenthau, fiziki özellikleri nedeniyle de dünyaya hâkim olmak isteyen *Junker* tipinin katıksız bir örneği olarak gördüğü Alman elçisinden -biraz da saygıyla karışık- dehşetle söz ediyordu.

---

[19] Prof. Lowry, bu bilgiyi Elçi'nin 10 Temmuz 1914 tarihli günlüğüne dayandırıyor. *Age*, s. 30-31. Oysa yayınlanan eserde Talat Paşa'nın Morgenthau'ya dinsiz olduğunu ve "tüm rahip, haham ve hocalardan nefret ettiğini" söylediği (yani gerçeğin tam tersi) yazılmıştır. Morgenthau, *age*, s. 20.

Morgenthau, *aynı eser*, s. 24

Aynı eser, s. 23.

Age, s. 20.

Morgenthau'ya göre o zamana kadar ilkel yöntemlerle hareket eden Türkler, modern tehcir yöntemlerini Almanlardan öğrenmişlerdi. Türkiye'deki en önemli Alman bahriye uzmanlarından Amiral Usedom'ın kendisine "tehciri Türklere Almanların telkin ettiğini" söylediğini yazan Morgenthau şunları da eklemektedir: "En önemli nokta şudur ki modern çağlarda halkların kitle olarak sürülmeleri fikri, tamamen bir Alman buluşudur."[23]

Bu açıklamalar gösteriyor ki Amerikan elçisi İttihatçı yönetimi suçlamakla beraber, Ermeni tehcir ve kırımının baş mimarı olarak Alman ordusunu görüyordu. Benzer görüşler Morgenthau'dan çok daha ciddi bir entelektüel olan Amerikalı tarihçi ve misyoner H. A. Gibbons tarafından da savunulmuştur.

Gibbons, tehcir olgusunu "Ermeni ırkını yok etmek için sistemli bir şekilde ve ihtimamla hazırlanmış bir plan"[24] olarak sunmuştur. Fakat bunu Alman hükümetinin, "eğer teşvik etmediyse en azından iyi karşıladığı"[25] kanısındaydı. Gibbons'a göre "Ermenilerin yok edilmesinden Almanlar, sadece Almanlar kârlı çıkıyordu."[26] Amerikalı tarihçi bu konuda, başka bir açıdan son derece önemli şu gözlemlerini de ifade etmiştir:

"Görüldü ki Ermenilere karşı hiçbir zaman İslam fanatizmi olmadı, şimdi de yok. Otoritelerin teşvik ve kumandasıyla asker ve jandarmanın yardımı olmasaydı Ermeni kırımı asla meydana gelmeyecekti."[27] Daha son-

---

[23] *Age*, s. 365-366.

H. A. Gibbons, *The Blackest Page of Modern History, Events in Armenia in 1915*, New York, 1916, s. 17

Age, s. 54.

Age, s. 62.

Age, s. 55-56. H. A. Gibbons 1908 devriminden iki hafta sonra Jön Türk

ra göreceğimiz gibi Ermeni tehcirinin uygulanmasında ortaya çıkan toplu öldürmeler değişik yorumlara yol açmıştır.

1915 olaylarında Almanların rolü, çeşitli derecelerde değerlendirilmekle beraber, savaş yıllarında genellikle kabul edilen bir tezdi ve bu konuda geniş bir literatür vardır.[28] Hatta Türkler arasında da o sırada bu kanıda olan ve yapılan zulümleri "*Talim-i Alaman*" olarak isimlendirenler az değildi. Savaştan sonra da Alman sorumluluğu üzerinde duran ciddi yayınlar devam etti ve bunlar arasında Ermeni imzası taşıyanlar da vardı. Şimdilik şu kadarını belirtelim ki bu konuda Almanları temize çıkaran bizzat İttihatçı liderler olmuştur. Tehcir kararı-

---

mültecilerini getiren gemiyle İstanbul'a gelmişti. 1910-1913 yılları arasında Robert College'de öğretmenlik yaptı ve 1913'te Princeton Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla ilgili dikkate değer -ve çok tartışılmış- bir tezin sahibidir. Bkz. *Dictionary of American Biography*, New York, 1944, s. X-1.

Harry Stuermer, *Deux ans de guerre à Constantinople*, Paris, 1917, s. 38. (Eserin Türkçesi için bkz. *Konstantinopl'da Savaşın İki Yılı*, İstanbul, Büke Yayınları, 2002, s. 62-63.) 1915-16 yıllarında İstanbul'da *Kölnische Zeitung* gazetesinin muhabiri olarak bulunan yazar "Alman Kızılhaçı'nın ülkenin içlerine giden doktorlarıyla hemşerilerinin güvenilir ifadelerine" dayanarak, "iki Alman subayın Anadolu'nun içlerinde küçük bir köyden geçerken oradaki sürgün ve Ermenilerin kökünü kazıma hareketinde bizzat yer aldıklarını" nakleder. Stuermer, Türklerin Ermenilere karşı giriştiği gaddarca hareketlere izin verdiği için maalesef Alman Hükümeti'ni de aynı ölçüde sorumlu tutuyorum" demektedir. (s. 43). Alman arşin belgelerini de içeren bir çalışma için bkz. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003 Ayrıca bkz. Bertha S. Papazian, *The Tragedy of Armenia*, Boston, 1918, s. 157; Mikael Varandian, *L'Arménie et la question arménienne*, Paris, 1918, s. 87; Kework Aslan, *Armenia and the Armenians*, New York, 1920, s. 135. Son olarak Vahakn V Dadrian da eserinde bu konuda vardığı sonucu şöyle açıklamıştır: "Bu tanıklığın ortaya koyduğu şey Alman işbirliğinin merkezi bir yer işgal ettiğidir; açıkçası Türklerin Ermenileri yok etme girişiminde birçok Alman asker sivil memurunun onlara yardım etmek ve suçlarına katılmak konusunda gönüllü olmalarıdır. *The History of Armenian Genocide*, Berghahn Books, 1995, s. 294.

nın başlıca sorumlusu Talat Paşa'nın bu konuda yazdıkları şunlardır: "Bazı fena fikirli düşman propagandacıları Almanların Türkleri, Ermenileri ezmek hususunda teşci ettiklerini söylemek suretiyle Ermeni hadiseleri dolayısıyla Almanya'nın şerefine de tecavüz etmişlerdir. Hadiseler ise tamamıyla aksini ispat etmektedir; zira her yeni vaka duyulur duyulmaz Alman hükümeti bu gibi hadiselere son verilmesini tavsiye eden notalar göndermişti. Bu hususiaki bütün vesikalar da Babıâli'de bulunmaktadır."[29] Görüldüğü gibi Talat Paşa, sığındığı Almanya'da yazdığı anılarında "Almanya'nın şerefini" savunmaya çalışmaktadır. Buna karşılık Almanlar, kısa bir süre sonra Berlin sokaklarında vurulan Talat Paşa'nın katilini alkışlar arasında beraat ettirerek eski sadrazamın 'şerefine' ne derece önem verdiklerini dünyaya ilan etmişlerdir. İşin ilginç yönü, bu görüş, Kemalist dönemin gözde tarihçisi Hikmet Bayur'un imzasıyla çağdaş Türkiye'ye de mal edilmiştir. Bayur, temel eserinde, Almanya'yı korumuş, "Üçlü anlaşmanın asıl düşmanı Almanya olduğu için Ermeni tehciri ona karşı da bir silah gibi kullanılmıştır" demiştir. [30]

---

[29] *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1946, s. 75. O dönemin ünlü tarihçilerinden Ahmed Refik (Altınay) ise, *İki Komite, İki Kıtal* başlıklı eserinde, tanık olduğu Ermeni kırımını anlatırken, şunları yazmıştır: "Almanlardan kalpleri insaniyet hisleriyle meşhun olanların bu cinayetlerden müteneffir olduklarına hiç şüphe yoktu. Fakat resmi Almanya isteseydi bu kıtale mani olurdu. Sait Halim Paşa, İttihat'ın kör bir aletiydi; Enver ve Talat Almanya'nın sözünden bir adım dışarı çıkamazlardı; bu cinayetleri kuvvetlerine güvenerek icra etmeleri imkân haricinde idi." *Age*, s. 38.
Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, kısım III, Ankara, 1983, s. 34-35. 1913 Aralık ayında Alman Askeri Heyeti Başkanı olarak gelen ve savaşta Osmanlı ordularına komutanlık yapan Liman von Sanders de anılarında Ermeni kırımında Almanın sorumluluğunu daha çok "Levanten isnat ve iftiraları"na atfederek reddetmiştir. Liman Paşa'ya göre tehcir "Türkiye Türklerindir!" sloganını benimseyen ve "devlete düşman unsurları uzaklaştırdıkları

Gerçek bu mudur?

Üçlü anlaşmanın tarafları İttihatçıları adam saymadıkları, onları Almanların kuklaları olarak gördükleri için oklarını Almanlara karşı mı çevirmişlerdir? Aslında durum herhalde bu kadar basit değildir ve günümüzde yazılan eserlerde de Alman sorumluluğu tartışma konusu yapılmaya, hatta kesin bir olgu olarak sunulmaya devam ediliyor.[31] Sanıyorum ki çelişkili yorumlar bizzat Alman politikasının çelişkilerinden kaynaklanmaktadır.

takdirde, gelecek için ülkelerine vatanperverane bir hizmet yapacakların zanneden" yöneticilerin eseri olmuştu. Alman subayların olup bitenlerden haberi bile olmamıştı; kendisinin komuta ettiği ordu zaten Doğu vilayetlerine bin km uzakta bulunuyordu. (Tehcir ve kırımların tüm Anadolu'ya, hatta Trakya'ya uzandığı göz önünde bulundurulursa, Alman generalinin açıklamasını inandırıcı bulmak zor görünüyor.) Bkz. *Türkiye'de Beş Sene*, İstanbul Yeditepe Yayınevi, 2006, s. 193-194.

Bu konudaki son yayınlar arasında Vahakn N. Dadrian'ın ayrıntılı eseri dikkati çekiyor. Ermeni tarihçi bu konuda vardığı sonucu şöyle açıklamıştır: "Bu tanıklığın ortaya koyduğu şey Alman işbirliğinin merkezi bir yer işgal ettiğidir; açıkçası Türklerin Ermenileri yok etme girişiminde birçok Alman asker sivil memurunun onlara yardım etmek ve suçlarına katılmak konusunda gönüllü olmalarıdır." *The History of Armenian Genocide*, Berghahn Books, 1995, s. 294.

Almanya, Ermeniler ve Mezopotamya

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu ve Mezopotamya emperyalist çıkar çatışmalarının alanı halindeydi, fakat iki büyük güç -Almanya ve Rusya- bölgede doğrudan nüfuz kavgası içindeydiler.

Rusya, Ortodoks Hıristiyanlık kanalıyla Ermenilere çok yakındı ve koruyucu bir rol oynamak istiyordu. Fakat güçlenme halindeki Ermeni milliyetçiliği, bağımsızlığını kazandıktan sonra kendisine sırt çeviren Bulgar örneğinin de etkisiyle, Rusya'yı ürkütüyordu. Türkiye Ermenileri, kan kardeşlerini de barındıran güçlü komşularının özümleme eğilimlerine karşı mesafeli davranıyorlardı. Bazı iddialara göre daha Abdülhamit devrinde sultanın Ermenilere karşı en sağlam müttefiki, "Ermenisiz bir Ermenistan"[1] istediği söylenen Rus Dışişleri Ba-

[1] Bu iddia E. Granville'in bir makalesinde (*Le tsarisme en Asie Mineure; Revue Politique International*, 1917, 26. sayı) ileri sürülmüştür. A. Mandelstam'a

kanı Lobanof-Rostowsky idi. Bu yüzden Ermenilere karşı Ruslarla Osmanlı yönetimi sertlik politikasında yarışıyorlardı. Fakat Büyük Savaş öncesinde Ruslarla Ermeniler yeniden uzlaşma içine girmişler, Ruslar Ermenilerin çok uzun bir tarihi dönemden beri bağımsız bir devlet kurmamış olduklarını göz önünde bulundurarak, yaşadıkları bölgeyi himaye altına alma çabalarına girmişti. Rus Elçisi Çarikov'un İstanbul'dan gönderdiği raporlara göre Ermeni sorunu artık 1894-96 yıllarında olduğundan farklıydı ve Rusya, Ayastefanos'ta öngördüğü vesayet politikasına dönebilirdi.[2] Buna karşılık Almanlar, bütünüyle Osmanlı Devleti'ni nüfuz alanları saydıkları için yönetici zümreyi korumak zorundaydılar. Bununla beraber Hıristiyan azınlıklara da duyarsız kalamazlardı.

Gerçekten Alman diplomasisinde Ermenilere karşı iki eğilim oluşmuştur. Bunlardan birincisi din ve kültür seviyesi bakımından kendilerine yakın gördükleri Ermenileri korumak ve nüfuz politikalarında onlardan yararlanmaktı. Bu eğilimi en hararetli bir biçimde misyonerler temsil etmiş ve bunlar yönetici zümre arasında da taraftar bulmuşlardır. 1913 Nisan ayında Adana'da bir kaynaşma olunca Göben zırhlısı komutanı, valiyi ziyaret etmiş ve kırım halinde şehri işgal edeceklerini bildirmişti.[3] Zaten savaştan önce pangermanist teorisyenler arasında Ermenileri Bağdat demiryolu boyunca iskân etmeyi düşünenler dahi olmuştu.[4] Bu görüş bir ölçüde

---

göre, yazarın İsviçre'de oturan üst düzeyde bir İttihatçı olduğu da iddia edilmiştir. Bkz. *Le sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1918, s. 295.

René Pinon, "*La réorganisation de la Turquie d'Asie*" *Revue des Deux Mondes*, Ağustos 1913.

Aynı makale, s. 901. Bu sırada Almanlar İstanbul'daki elçiliklerinde özel bir Ermeni bürosu da kurmuşlardı.

Paul Rohrbach, *Die Bagdadbahn*, Berlin, 1902, s. 18.

Ermeni yandaşları ile Jön Türk yandaşlarını uzlaştırıyordu.

Savaş başladıktan ve Osmanlılar Almanya'nın yanında savaşa katıldıktan sonra durum değişti. Bununla beraber Ermeni sempatizanı misyonerler çalışmalarını durdurmadılar. Bunlardan ilahiyat doktoru Johannes Lepsius, tehcir ve kırım haberleri yayılınca Türkiye'ye gitmiş ve bir rapor hazırlamıştı. Dönüşünde Protestan ileri gelenlerinden on kişilik bir komisyon kuruldu ve heyet, İmparator II. Wilhelm'i ziyaret etti. R. Pinon'a göre, ziyaretten sonra İmparator, kendi eliyle bir mektup yazarak İttihatçı yönetimi müdahale etmekle tehdit etmiş, fakat Alman hükümeti "Sorun Türklerin tamamen iç sorunudur" diye bunu önlemişti.[5] Bunun üzerine II. Wilhelm, Dr. Lepsius'u İstanbul'a yollamışsa da Enver Paşa "Almanların Polonya'da yaptıklarını yapıyorum" diye kendisini kovmuş ve dönüşte kaleme aldığı broşür de Alman hükümeti tarafından yasaklanmıştı.[6] Lepsius, raporunda Alman konsoloslarının her şeyi zamanında haber verdiklerini, fakat bunları hükümet ve ordunun dikkate almadığını belirtmektedir.

Doğu cephelerinde olup bitenleri Ermenilere sempati duyarak izleyen siyasal bilimler profesörü R. Pinon'un gözlemleri de ilginçtir. Günümüzde Ermeni tarihçileri, soykırım konusunda J. Lepsius'u önemli tanıklardan biri olarak görmektedirler. Fakat R. Pinon'un anlattıkları, Ermeni tehcir ve kırımında Almanların sorumluluğunu da ortaya koyuyor. Ayrıca R. Pinon, Alman misyonerlerinin çabalarını Alman diplomasisinin ikinci

---

Lepsius, *Le rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie*. R. Pinon'un önsözünden, Paris, 1918.

Aynı makale, s. ix.

cephesi olarak değerlendirmiştir. Bizzat J. Lepsius hakkında yazdıkları da şunlardır: "Kendisi aynı zamanda bir Alman yurtseveridir. Ermenilerle ilgilenirken Almanya'nın siyasi ve iktisadi etkisini de gözden uzak tutmuyordu ve bir gün Ermenilerin, Asya Türkiyesi'ne Alman nüfuzunda en iyi ajanlar olacağı umudunu besliyordu."[7]

1916'dan Sovyet İhtilali'ne kadar geçen sürede Doğu Anadolu'daki askeri durum değişmişti. Gelişmeler kısaca şöyle oldu: Osmanlı ordusu Sarıkamış'ta bozguna uğradıktan sonra, kendisi de son derece yıpranmış olan Rus ordusu karşı taarruza geçememişti. Böylece, Rusların Van'ı işgal etmeleri dışında, iki ordu tüm 1915 yılı boyunca karşı karşıya kaldılar. İlginçtir ki Osmanlılar da bir Rus taarruzundan şüphelenmiyor ve bir bozgunla sonuçlanacak olan Mısır çıkarmasına hazırlanıyorlardı. Ne var ki Ruslar 1916 başında ani bir hücumla stratejik bakımdan çok önemli olan Erzurum'u aldılar.[8] Daha sonra Bitlis, Trabzon, Erzincan da Rusların eline geçti. Ruslarla beraber bu bölgeye giren (veya tehcirden dönen) Ermenilerin intikamının bu sırada başladığı anlaşılıyor.[9] Ahmet Refik (Altınay) ve Ermeni tarihçilere göre bu kapışmada Türkleri, o bölgeyi Ermenilere vermek istemeyen Rus ordusu korumuştur. R. G. Hovanisyan, "Ruslar 1916 kışı ve ilkbaharında Ermeni yaylasını işgal

---

Aynı makale, s. ix.

General Malleterre, Erzurum'un beş günde düşmesini, "savaş tarihinde görülmemiş bir olay" olarak niteliyor. *Age*, s. 81.

Bu intikam Osmanlı resmi makamları tarafından, 1918'de, *İslam Ahalinin Düçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenit Malumat* başlığıyla yayınlanan bir kitapta anlatılmıştır. Eser 1919'da Osmanlı Genelkurmayı tarafından Fransızca olarak da yayınlanmıştır. *Documents relatifs aux atrocités commises par les arméniens sur la population musulmane*, 1982'de H. K. Türközü tarafından yayına hazırlanmıştır. *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1982.

edince Rus subayların o zamana kadar Ermeni gönüllülerine ve siyasi gruplarına karşı gösterdikleri yapmacık saygı, istihza ve güvensizliğe dönüştü"[10] diye yazar. Fakat Sovyet Devrimi'nden sonra Rus subaylarının kurduğu disiplinin ortadan kalkması Ermeni intikamını yoğunlaştırmış, Müslüman halk arasında kitlesel kırım ve göçlere yol açmıştır.[11]

R. G. Hovanissian, *age*, s. 57

Ahmet Refik (Altınay), "O zamana kadar Türkleri himaye eden Rus idaresiydi" diyor ve şunları ekliyor: "Asıl katliam, daha sonra, Osmanlı ordusunun Erzincan önlerinde, Trabzon civarında, Erzurum ovalarında göründüğü zaman başlayacaktı. Filhakika bu kıtal cidden müthiş oldu; Osmanlı ordusunun bazı hareketleri Türklerin felaketine sebebiyet verdi. Ermeniler şehir haricinde Osmanlı ordusuna çete halinde karşı koyuyorlar; dahilde, halkı kışlalara doldurarak, evlere kapatarak öldürüyorlardı." *Age*, s. 52-53. Ermenilerin Büyük Savaş'taki katkısını anlatan H. Turabian, Ekim İhtilali'nden sonra Rus ordusunun dağılmasını izleyen günlerde bir askeri Ermeni Birliği'nin kurulduğunu (12 Aralık 1917) ve Ermenilerin Aralık ortalarında Erzurum, Erzincan, Van vilayetlerini işgal ettiklerini, ancak harekete geçen Türk birliklerinin Ocak 1918 başlarında burçaları geri aldığını kaydediyor. İntikamcı kırımlar bu zaman diliminde gerçekleşmiştir. Bkz. H. Turabian; *La question arménienne: Avant, pendant et depuis la guerre;* Paris, 1922 (yayımlayan Délégation de la République Arménienne), s. 124. A. Emin Yalman'a göre bu durumda, "Ermeni tehcirlerini ayıplayan birçok insan bu propagandanın (göç ve kırım haberlerinin yayılmasının, T.T.) tesiri altında görüşlerini değiştirmişlerdir" diyor *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. I, İstanbul, 1970, s. 334.

Sovyet Devrimi, Türkler ve Ermeniler

Sovyet Devrimi, Doğu Anadolu'da ittifaklar sistemini tamamen çözdü ve Osmanlılar lehine umulmadık bir durum yarattı. Kendisine gizli anlaşmalarla İstanbul vaat edilmiş olan ve Doğu Anadolu'yu işgal altında bulunduran bir ülke, savaşı 'mağlup' sıfatıyla terk ediyor ve ateşkes istiyordu. Bu bağlamda devrim lideri Lenin, 1917 sonlarında Osmanlı Devleti'ni paylaştıran anlaşmaları "uluslararası eşkıyalık anlaşmaları" olarak niteleyip kamuoyuna açıklıyordu.[1] Böylece iki eski müttefik devlet olan İngiltere ve Rusya arasında amansız bir çatışma ortamı oluşuyordu. Bu ortam Milli Kurtuluş Savaşımız için çok elverişli bir zemin yaratacaktır.

Rusya'nın mağlup olarak savaşı terk etmesinden Brest-Litovsk Anlaşması'na kadar durum genel hatlarıy-

---

Bu konuda bkz. T. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s. 251.

la Osmanlılar aleyhine olmuştur. Daha sonra Sovyetler Birliği'nin İngiliz-Fransız emperyalizmine dayanan Ermenistan'ı pek desteklemeyeceği anlaşılınca Ermenilerin tutumunun da değişmeye başladığını görüyoruz. Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Erzurum ve Van alınmış, daha sonra da Brest-Litovsk Antlaşması çerçevesinde Kars, Batum ve Ardahan referandumla sınırlarımıza katılmıştı. Ne var ki söz konusu referandumun uygulanma biçimi Sovyet Rusya tarafından şiddetli eleştirilere uğramıştı. Yeni Sovyet yönetiminin İttihatçı idareyle ilişkileri dikkat çekicidir ve aynı konuda daha sonra Kemalist hareketin davranışıyla karşılaştırılmaya değer.

Sovyet Rusya, Dışişleri Bakanı Çiçerin imzalı ve 15 Şubat 1919 tarihli bir memorandumla, Osmanlı yönetiminin Sovyetlere haber bile vermeden Kars, Batum ve Ardahan'ı işgal ettiklerini ve "yerli ahaliye karşı aşırı barbarca şiddet ve baskı yapıldığını"[2] ileri sürüyordu. Aynı memorandumda işgalci Osmanlı güçlerinin halkoyu yoklamasında tarafsız davranmadıkları da sert bir biçimde ifade ediliyordu. Bu konuda söylenen şuydu: "Oy verme arifesinde reyleri Türkiye lehine olmadığı bilinen eşraf ya oralardan sürülmüş veya tevkif edilmiş, hatta onlardan birçoğu kurşuna dizilmiştir." Çiçerin'in memorandumu Osmanlı yönetimini, Sovyetlerin Polonya'da çok zor bir durumda oldukları bir sırada Baku'ya taarruz etmekle ve "yağma, katliam ve her türlü şiddet"e başvurmakla da suçluyor ve bütün bunların "yeni fütuhat arzusu"ndan başka bir şeye dayanmadığını iddia ediyordu. Bu ağır eleştirileri içeren memorandum, Sov-

[2] Raporun Türkçe ve Fransızca metni için Bkz. A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 710-714.

yet Rusya hükümetinin 20 Eylül 1918 tarihli bir notayla Brest-Litovsk Antlaşması'nı da geçersiz saydığını hatırlatıyordu.

İlginçtir ki Sovyet memorandumu bu kadar ciddi suçlamalarda bulunmasına rağmen Osmanlılarla iyi ilişkileri koparmak istemiyor ve uzlaşmacı bir tonda son buluyordu. Bu bağlamda İttihatçı yöneticilere deniliyordu ki "Türkiye'nin Sovyet Rusya tarafından herhangi bir tecavüze uğramasından korkmaya mahal yoktur. Rus ve Türk halkını (artık) hiçbir şey birbirinden ayırmıyor ve Türk halkı, Rus halkının çoktan beri arzuladığı tarzda dostluk ve kardeşlik elini uzatırsa, hakiki menfaatlerine en uygun biçimde hareket etmiş olacak(tır)" [3] Daha sonra göreceğimiz gibi bu tutumu İstanbul değil, Ankara ve Kemalist hareket benimseyecektir.

Ermeni Cumhuriyeti zor durumda bulunan Sovyet Rusya'nın desteğinden yoksun kalınca, 4 Haziran 1918' de Osmanlı Devleti'yle silah bırakışmasına gitmiş ve barış antlaşması için A. Hatisyan'ı İstanbul'a yollamıştır. Hatisyan'ın İstanbul'da geçen dört aylık görüşmelerini anlatan kitabı, o dönemin psikolojisini yansıtması açısından son derece önemlidir.

[3] *Aynı eser*, s. 714.

Hatisyan'ın Anlattıkları

Hatisyan Tiflisli bir Ermeniydi. Tiflis'te tıp tahsili yaptıktan sonra siyasete atılmış ve 1909-1917 yılları arasında bu şehrin valiliğini yapmıştı. Sovyet ihtilalinden sonra Tiflis, Gürcülerin eline geçince, Hatisyan Taşnak Partisi'ne girmiş ve kendisini tamamen Ermeni davasına adamıştı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Osmanlılar karşısında gerilemesi sırasında, 4 Haziran 1918'de Türklerle Batum Antlaşması'nı imzalayan iki kişiden biriydi. Daha sonra da A. Aharonyan ile birlikte yeni ve temelli bir antlaşma imzalamak üzere İstanbul'a yollanmıştı. Hatisyan bu sırada bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı idi; daha sonra da başbakan olacaktır.

Hatisyan'ın bu seyahatle ilgili anıları ilk kez 1930'da Atina'da, ikinci kez de 1968'de Beyrut'ta Ermeni dilinde basılmıştır. Eserin 1989 yılında üçüncü baskısı yine Atina'da, fakat bu kez Fransızca yapılmıştır.

15 Haziran 1918'de İstanbul'a gelen Hatisyan mütarekeye kadar Osmanlı başkentinde kalmış ve önde gelen İttihatçılarla görüşmüştür. Bu konuda anlattıkları ve çizdiği portreler her şeyden önce yazarın üslubunun yumuşaklığı ve objektif olma çabasıyla dikkati çekmektedir. Bu niteliğiyle eser günümüzde hırslı ve bağnaz bir söylem içine yerleşip kalmış olan Ermeni sorununun anlaşılması için önemli bir belge teşkil etmektedir.

Hatisyan, Aharonyan'la birlikte İstanbul'a geldiği zaman Wilson İlkeleri ilan edilmiş, ABD savaşa girmiş ve savaşın kaderi belli olmuştu. Ayrıca Başkan Wilson'un Ermeni yanlısı duyguları da ortaya çıkmıştı. Bu yüzden İstanbul'daki Ermeni temsilcileri, görüşmelerinde mümkün olduğu kadar büyük bir Ermenistan tasarısını kabul ettirmeye çalışmışlardır. Hatisyan'a göre İttihatçı liderler kendilerine çok yakın davranmışlar ve hep "Türk-Ermeni dostluğu"ndan söz etmişlerdir. Yazar "O anda samimi oldukları kanısındayım"[1] diyor ve bunun nedenini savaşı kazananlarla yapılacak barış konferansında önlerine çıkacak Ermeni sorunu korkusuyla açıklıyor. Hatisyan bu konuda, büyük bir takdirle bahsettiği Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in, aslında İttihatçıların genel eğilimini yansıtan düşüncelerini nakletmiştir.

Hatisyan'ın aktardığına göre, "uzun boyu, zekâsı, fizyonomisi, zarif kıyafeti ve akıcı Fransızcası ile mükemmel izlenim bırakan"[2] Hüseyin Cahit Bey, Türklerin savaş kayıplarından sonra altı milyon kadar kaldığını, "zinde kuvvetler"e (forces vives) ihtiyaçları olduğunu, bunun için -haritada Türkleri birleştiren iki yol göstere-

---

Alexandre Khatissian, *Eclosion et développement de la République Arménienne*, Atina, 1989, s. 113.

Aynı eser, s. 112.

rek- Ermenilerin engel olmamaları gerektiğini ifade etmişti.[3] Hüseyin Cahit Bey'e göre ideal çözüm *Türk Protektorası* altında bir Kafkas Federasyonu idi. Daha kişisel planda ise *Tanin* başyazarı, "Ermenilerin tatmin edilmeleri gerektiğini"[4] söylemekle beraber bu işin kendi elinde olmadığını da eklemişti.

Hatisyan, kendisine en olumlu yaklaşanlar arasında Ahmed Rıza Bey'i, Rauf Bey'i (Orbay) ve *Vakit* gazetesi yazarı Ahmet Emin Bey'i de sayıyor. Fakat bunlar arasında sempatisi en çok Ahmed Rıza Bey üzerinde toplanmaktadır. Burada sözü yazara bırakalım: "İstanbul'da görüşebildiğimiz Türkler arasında dış görünüşüyle en sempatik olanı Ahmed Rıza Bey'di: Uzun boy, kar gibi sakallar, kadife gözler, asil bir fizyonomi. Konuşmaya başlar başlamaz Ahmed Rıza Bey muhatabını büyülüyordu."[5] Aslında Hatisyan'ı etkileyen, A. Rıza Bey'in görünüşü ve konuşması kadar, söylediklerinin içeriği de olmuştur. Çünkü eski *Meşveret* başyazarı, Ermeni telıcirinde İttihatçı yönetimle ters düşmüştü. Hatisyan'ın yazdığına göre "Talat Paşa iktidardan düştükten sonra, Ahmed Rıza Bey, Türkler içinde, Senato'da Ermeni ve Araplardan ne kadar kişinin öldüğünü açıklayan ilk insan olmuştu. İttihatçıların, ortaya çıktıkları zaman şiddetle karşı koyduğu fikirleri uygulamaya koyma sakatlığını göstermelerinden, bizlere (Hatisyan ve Aharonyan'a) şikayet etmişti. Talat ve Enver iktidarda kaldıkça, bütün çabalarının bir şeye yaramayacağını bize söylemişti"[6]

---

3 *Aynı eser*, s. 112.
Aynı eser, s. 113.
Aynı eser, s. 114.
Aynı eser, s. 114.

Aslında Ahmet Rıza Bey'in cerbezesi (güzel konuşması), çekingenliğini ya da oportünizmini tamamen gizlemiyordu. Yurtdışında, muhalefetdeyken evrensel değerler çerçevesinde tavır alabilen, örneğin Hamidiye Alayları'nın zulmünü kınayabilen bu yazar, Türkiye'de, iktidardayken sessizliğe ve atalete gömülüyordu. Nitekim 1909'da Adana'da bir kısım Ermeniler kırılırken ağzını açmamış ve bu yüzden *Meşrutiyet* dergisi başyazarı Şerif Paşa tarafından, kendisine geçmişi hatırlatılarak kınanmıştı. Fakat mütareke yaklaşırken tüm İttihatçılar, Ermeni heyetine dostluk gösterisi içindeydiler. Rauf Bey kendilerine yardım vaat ediyor, sonuçsuz kalsa da Enver Paşa nezdinde girişimde bulunuyordu. Ermeni kırımının en uğursuz isimleri Dr. Bahattin Şakir ve Nazım Bey, geçmişi unutmayı ve her konuda Ermenilerle işbirliğini önerirlerken, İstanbul Emniyet Müdürü Azmi Bey, "ne kadar güzeller" diyerek Aharonyan'ın şiirlerini okuyordu.[7]

Hatisyan, Ermeni tehcir ve kırımının baş sorumlusu olarak gördüğü Enver Paşa'dan bile kinsiz ve öfkesiz bir dille söz etmiştir. Güçlü Savunma Bakanı'nın göz kamaştırıcı lüks içindeki yaşantısını da vurgulayan Hatisyan, "beşeri ilişkilerinde sade, ölçülü ve çok ılımlı"[8] bulduğu bu insanın yüz binlerce kişiyi ölüme götürdüğüne inanmanın güç olduğunu kaydediyor.

Hatisyan ve Aharonyan İstanbul'daki temaslarında, Ermeni sınırlarının genişlemesi konusunda hiçbir şey elde edemeden döndüler. Fakat dostça ilişkiler devam etmiş ve Mondros Mütarekesi kapıya dayanınca Rauf Bey, oraya birlikte giderek Türk-Ermeni dostluğu konusunda bir gösteride bulunmayı önermiştir.

---

7 *Aynı eser*, s. 114.

Aynı eser, s. 110.

Hatisyan'ın 1930'da yayınladığı anılar, görüldüğü gibi hayli ılımlı bir üslupla kaleme alınmışlardı.[9] Dahası Ermeni davasının sözcüsü anılarını, daha geniş bir zaman dilimini göz önünde bulundurarak, bir esef duygusuyla tamamlıyordu. "Zayıf, küçük, yirmi-otuz bin kilometrekarelik bir sahaya sıkışmış, denize limanı olmayan ve dört taraftan kuşatılmış bir Ermenistan'ı hoş göreceklerdi" diyor yazar ve ekliyor: "Yine de bir gerçek ki zaman kazanmak ve her fırsatı değerlendirmek için, belli bir anda Kemalist yöneticilerle konuşmak yararlı olabilecekti."[10] Wilson İlkeleri'nin ve ABD himayesinin gündemde olduğu bir ortamda Ermeni camiası böyle bir tutumu gerçekçi bulmamıştır. Ne var ki, 1918'de Ermenilere vaatler yağdıran Clemenceau 19 Aralık 1919'da Nubar Paşa'ya "Artık Ermenilerden bıktık"[11] diyecektir.

Hatisyan'ın eserinin 1968 baskısına bir önsöz yazan Ş. Torigyan da Hatisyan'a katılarak şu sorgulamayı yapıyor: "Belki de her türlü çekingen politikayı reddetmemizin, Kemalizmin gücünü tanımamızın ve onunla Wilson'un vaat ettiğinden çok daha mütevazı sınırlar üzerinde anlaşmanın uygun olacağını söyleyebilmeliydik."[12] Nihayet eserin son baskısına (1989) ismini be-

---

[9] Hatisyan bu ılımlı tutumu dolayısıyla bazı Taşnak üyeleri tarafından şiddetle eleştirilmiş, hatta ihanetle suçlanmıştır. Fakat, kendisi de Taşnak yöneticisi ve bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin son başbakanı olan Simon Vratsian "Türkiye'yi hesaba katmayanlar siyasi budalalardır" diyerek onu savunmuştu. Gaidz Minassian ile 2 Mart 2004 tarihli konuşmadan. (*Yevrobatsi*, 2 Mart 2007).

Aynı eser, s. 195.

Aynı eser, çevirmenin (anonim) önsözünden, s. 7, Hatisyan'ın kitabının Ermenice baskılarından birine, E. Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, adlı kitabında, tarih ve sayfa belirtilmeden bazı göndermeler yapılıyor, s. 681. Eserle ilgili herhangi bir değerlendirme söz konusu değildir.

Aynı eser, s. 14

lirtmeyen çevirmen tarafından yazılan önsözde Ermeni hareketinde Mustafa Kemal veya De Gaulle gibi bir liderin yokluğunun vurgulanması, kaydedilmesi gereken başka bir noktadır.

Mütareke, Barış Konferansı ve Ermeni Talepleri

Mondros Mütarekesi, bekledikleri ölçüde olmamakla beraber, Ermeni özlemlerine geniş ufuklar açmıştı. Galip devletlerin maddi ve manevi desteklerini arkalarında hisseden Ermeniler giderek gerçekçilikten uzaklaşan -bu yüzden kendi aralarında da ihtilaflar yaratan- tasarımlara girişmişlerdi. Bunun en somut örneğini Bogos Nubar Paşa liderliğindeki Ermeni heyetinin Paris Barış Konferansı'na sundukları "Büyük Ermenistan Projesi"nde görüyoruz.

1919 Mayısında, Ermeni Cumhuriyeti ilan edildikten bir yıl sonra Ermeni Parlamentosu, sınırları içine Türkiye'den kurtarılacak toprakları da katan bir karar almıştı. Türkiye Ermenileri temsilcilerinin Erivan'a empoze ettikleri *Birleşik ve Hür Ermenistan* tasarısı, Sevr Antlaşması'nda kabul edilen Ermenistan'dan da büyük

bir devleti öngörüyordu. Rusya Ermenilerini tedirgin eden bu tasarıyı, Bogos Nubar Paşa ve A. Aharonyan, Batı'nın, özellikle ABD'nin eğilimlerini değerlendirerek hazırlamışlardı. Ermeniler ABD mandası talep ettikleri bir sırada, Amerikalıların, ancak büyük bir Ermenistan'ın mandaterliğini kabul edeceklerini düşünüyorlardı.[1] Bu ise kendilerini gerçekçilikten uzak taleplere yönelten nedenlerden biriydi. Ne var ki Büyük Ermenistan iddiası, ABD mandası konusunda incelemeler yapan General Harbord başkanlığındaki heyete de inandırıcı görünmemişti. Heyet, Ermeni kırımıyla ilgili ABD'ye gelen haberleri abartılı buluyor ve Amerikan mandasının olumlu ve olumsuz yönlerini ifade etmekle yetiniyordu. General Harbord eğer 1916'da Doğu Anadolu'yu gezseydi raporu hayli farklı bir tonda olabilirdi, fakat geride kalan dönemde Ermeni intikam alayları tabloyu değiştirmişlerdi. Zaten Amerikan Kongresi de Wilson'un benimsediği mandaterliği 1920 Nisanında reddetti. Buna rağmen Ermeniler umudu kesmediler ve zaten bu sırada Avrupa'da bulunan Patrik Zaven Efendi, İngiliz Kralı V George, Başbakan Curzon, Fransız Cumhurbaşkanı P. Deschanel, Başbakan Millerand ve Yunan Hükümet Başkanı Venizelos gibi yüksek düzeydeki devlet adamlarıyla temaslar yapıyordu. Zaven Efendi bu temaslarından epeyce küçülmüş bir Ermenistan vaadiyle dönmüştü. Fakat dönüşte kaleme aldığı raporunda yine de iyimserlik sergiliyor ve Ermenileri birliğe çağırıyordu.[2]

Bogos Nubar Paşar ve A. Aharonyan, Paris Konferansı'na sundukları muhtırada Türkiye, Ermenistan'dan yedi il (Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Trabzon, Erzurum) Kilikya'dan dört sancak (Maraş, Sis, Bereket Dağı, İskenderun'la birlikte Adana), Kars bölgesi ile kuzeyi hariç Ardahan ve çevresini istiyorlardı. Sevr Antlaşması'ndaki Ermenistan için bkz. E. Uras, *age*, s. 660.

Zaven Efendi'nin raporu için bkz. *aynı eser*, s. 103, 685-690.

Mütareke'den sonra Türkiye'deki durum ise tam bir manevi çöküntüyü yansıtıyordu. İttihatçı liderler ülkeden kaçınıştı ve bir süre sonra iktidara gelen Hürriyet ve İtilaf ileri gelenleri de İngilizlere şirin görünmekten öte bir politika tasavvur edemiyorlardı. Büyük bir saflık içinde böyle bir tutumun, sanki ülke savaştan yenik çıkmamış gibi, Osmanlı bütünlüğünü sağlayacağına inanıyorlardı. Onlara göre tüm sorumluluklar İttihatçılara yüklenerek, Ermeni kırımı suçlularını yargılayarak temize çıkmak mümkündü. Bu politika açık ve kararlı bir biçimde 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa kabinesinin kurulmasıyla uygulamaya kondu.

Damat Ferit Paşa, 8 Mart 1919 tarihli kararnameyle Divan-ı Harb'in tüm üyelerini askerleştirmiş ve geniş kapsamlı tutuklamaları başlatmıştı.[3]

Kısa zamanda bu girişimin "insanlığa karşı suçlar" dan kaynaklanan adalet duygusundan çok, müttefiklere hoş görünme ve İttihatçılarla hesaplaşma kaygılarına dayandığı izlenimi doğdu. Bu gayretkeşlik doruk noktasına Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'in 10 Nisan'da idamıyla ulaşmıştı. Ne var ki 1915 ve 1916'da susmuş olanların birdenbire insan hakları şampiyonu kesilmiş olmaları büyük bir öfke yarattı ve Kemal Bey'in cenazesi bir halk gösterisine dönüştü. S. Akşin'in yazdığı gibi, "Calthorpe gibi bir İngiliz için Türklerin böyle bir 'cani'den yana gösteriler yapmalarında şaşılacak bir şey yoktu. Ona göre bu gösteriler, Müslüman halkın büyük çoğunluğunun duygularını yansıtıyordu."[4] İngiliz amiralinin böyle düşünmesi normaldi ve herhalde hiç kim-

---

Bu konuda ayrıntı için bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1976, s. 197-202.

S. Akşin, *age*, s. 200.

se de ondan 1890'lardan beri süren kanlı olaylarda İngiliz sömürgeciliğinin sorumluluk payını kabul etmesini beklemiyordu. Fakat bu gelişmenin gerçek nedenini biraz da başka yerde aramak, 1917'de Ermeni birliklerinin intikam hışmına uğramış, 1919'da işgal edilmiş ve paylaşılmak üzere olan bir ülke halkının eziklik duygusunu iyi değerlendirmek gerekiyordu. 1919 Nisanında halk gösteride bulunuyorsa, herhalde bu ne gerçek bir İttihatçılık sempatisinden ne de bir caniyi koruma içgüdüsünden doğuyordu. Bu sırada Türkler büyük bir haksızlığa uğramış, savunmasız bir halk olmanın psikolojisi içindeydiler. İttihatçılardan nefret, tüm Kurtuluş Savaşı boyunca sürmüş, o dönemin önderleri tarafından çeşitli vesilelerle vurgulanmış, daha sonra da romanlara konu olmuştur. Türkler, İttihatçı yöneticileri özgürce ve işlenen cürümlerin bilinci içinde yargılamak fırsatını bulamamışlardır.[5]

Bkz. Osman Selim Kocahasanoğlu, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

Kurtuluş Savaşı Başlarken Ermeni Sorunu

Kemalist hareketi İttihatçı ve İtilafçı hareketlerden kesin bir biçimde ayıran nitelik onun gerçekçiliğiydi. İttihatçılar Birinci Dünya Savaşı başlarında Mısır'ı İngiltere'den almak için sefer düzenlemişler, yenilgi belli olduktan sonra da büyük bir *'Turan imparatorluğu'* kurma düşüne kapılmışlardı. İtilafçılar ise, Paris Konferansı'nda, sanki hiçbir şey olmamış gibi imparatorluğun tamamını istemiş ve müttefikleri sinirlendirerek hakarete uğramışlardı.[1] Kemalist hareket, başından sonuna kadar, ancak yapılabileceği yapmak ilkesine sıkı sıkıya sarılmış ve *Misak-ı Milli* formülü bu espri içinde geliştirilmiştir.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Batı kamuoyunun büyük kısmının Türk aleyhtarı oluşu ve bunda Ermeni

---

Osmanlılar, Damat Ferit'in Vahdettin adına Calthorpe'a 30 Mart 1919'da belirttiği gibi, Arap ülkelerine hâkimiyetlerini de sürdürmek istiyorlardı. Tek toprak fedakârlığı bağımsız ya da özerk bir Ermenistan idi. Bkz. Sina Akşin, *age*, s. 233-234.

kırımının da önemli bir rol oynaması Kemalistleri bu konuda İttihatçılardan farklı bir savunma çizgisine ve propaganda çabasına itmişti. Daha önce de değindiğimiz gibi İttihatçılar, 1916'dan itibaren tehciri, Ermeni-Rus işbirliğini ileri sürerek meşru göstermişlerdi. Tehcir sırasındaki "aşırılıkları" da "sabrı tükenmiş, kızgın halka" ve "Kürt çetelerine" mal etmişlerdi.[2] Oysa İttihatçıların ülkeyi terk etmesinden sonra temel suçlu olarak İttihatçıları gören bir savunma çizgisi giderek güçlenmeye başlamıştır. Bu çizginin, İngilizlerin de baskısıyla, davalara ve cezalandırmalara yol açan uygulamalarını gördük. Bununla Kemalistler arasındaki tutum farkını bir ölçüde azaltacak girişimler de mütarekenin ilk aylarında yapılmıştır. O zaman genç bir tarihçi olan Reşit Saffet'in (Atabinen) Avrupa'ya bu amaçla yaptığı geziler ve "Kara Şemsi" imzasıyla yayınladığı broşürler bu konuda dikkate değer bir örnektir.

Reşit Saffet Bey gerek 1919 Şubatında Bern'de toplanan Sosyalist Enternasyonal'e sunduğu raporda, gerekse bir ay sonra Milletler Cemiyeti'nde yaptığı konuşmada Ermeni tehcirini farklı bir biçimde ele almıştır. Kendisine göre "dünyada belki de en gerçek şekilde proleter bir ülke olan Türkiye"nin[3] Ermeni kırımında

---

[2] Bu konuda 1916'da Osmanlı hükümeti tarafından yayınlanan *Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales* başlıklı broşüre bakılabilir. Bu kitapçığın bir özeti de *Revue de Hongrie*'de (15 Haziran 1917) "Ermeniler" başlığı altında yayınlanmıştır. Bu makalede halkın Ermenilere çok kızgın (furieux) olduğu, Ermenileri savunan bir jandarma bölüğüne saldırması, bu arada bazı jandarmaların ölmesi örneğiyle anlatılıyor (s. 51).

Kara Schemsi, *Le prolétériat Turc au Congrès Socialiste International de Berne*, 5 Şubat 1919. Yazar, kongreye "proletarya temsilcisi" olarak değil, "İsviçre, Almanya, Avusturya ve Macaristan'da oturan Türkler adına" katılmıştır. Zaten Reşit Saffet Bey'in fikirleri sosyalizme taban tabana zıttı. Za-

hiçbir kabahati yoktu. Tüm sorumluluk "tek başlarına Ermenileri kıran Kürt çeteleriyle Komite'nin satın alınmış ajanlarına" aitti. Kara Şemsi Milletler Cemiyeti'nde de "İttihatçı ajitatörlerin işlediği cürümler tüm millete ödetilmek isteniyor"[4] diye yakınmıştı. Yine aynı yazar, daha sonra konuyla ilgili fikirlerini toparladığı bir broşürde "Ermeni halkının masum kısmının ıstırabına yol açan gayri insani ve ölçüsüz önlemleri"[5] dile getiriyordu. Kara Şemsi "Çar'ın sürülerine muhbirlik ve kılavuzluk yapan Ermenilerin" zulmünü de anlatmakla beraber tehcir sırasında iki yüz ile üç yüz bin Ermeni'nin öldüğünü de belirtiyordu.[6]

Reşit Saffet (Atabinen), Ermeni sorununu kendince ulusalcı bir açıdan ele almıştı. Kendisi dört yıl sonra Lozan görüşmelerine de Türk heyetinin sekreteri olarak katılmış, fakat İngiliz ve Fransız temsilcileriyle aşırı yakınlığı İsmet Paşa'nın hoşuna gitmediği için müzakerelerin ikinci safhasında heyetten çıkarılmıştır.

Mütarekeden sonra İstanbul'da *Meclis-i Mebusan*'ın yayınladığı broşürler de Ermeni sorununda Osmanlı yönetiminin ağır sorumluluğunu kabul ediyorlardı. Bunlardan İngilizce yayınlanan ve resmi görüşü ifade eden bir kitapçıkta şu cümleyi okuyoruz: "Bu yok etme ve yağma amaçlı cehennemi politikayı geliştiren ve uygulamaya koyan İttihatçı örgütün suçu açıktır. Liderleri insanlığın en büyük canileri arasında yer alıyorlar."[7] Bu

---

manla Fransız-İngiliz emperyalizmiyle uzlaşıcı bir "Türkçülük" programı geliştirecektir.

Kara Schemsi, *L'Islam, les Turcs et la Société des Nations*, Cenevre, 1919.

Kara Schemsi, *Turcs et arméniens devant l'histoire*, Cenevre, 1919, s. 3.

Aynı eser, s. 3.

The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View, İstanbul, 1919, s. 83.

ağır suçlamaya rağmen, broşürde ilk önlemleri (başlangıçtaki tutuklamaları, Ermeni komitelerinin kapatılmasını, hatta tehciri) mazur gören veya "hafifletici" nedenlerle birlikte sunan açıklamalara da yer veriliyordu. Bu çelişkiler o zaman zihinlerin ne kadar bulanık olduğunu gösteriyor. Fakat fikirlerin evrimi açısından önemli olan nokta, bu broşürde de halkın hiçbir sorumluluğa sahip olmadığının vurgulanması ve "tüm sınıflar, tüm milletler (İttihatçı) zulmünün kurbanıydılar"[8] denmesidir.

Mütarekenin kâbuslu aylarından işgallere ve Milli Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesine giden süreç içinde Ermeni konusunda dikkate değer gözlemler yapan birçok yabancının da bulunduğunu biliyoruz. Bunlardan Pierre Loti ayrı bir yer işgal eder. Yazar "Türk dostu" olarak tanındığı için kendisinin bu konudaki fikirleri pek dikkate alınmamış, hatta ağır hücumlara uğramıştır. Oysa Loti, Ermeni kırımını yadsımıyor, aksine hiç onaylamadığı "korkunç kırımlar"dan söz ediyor ve olanlar "delice abartılmış" bile olsa "kusuruna oranla son derece ağır bir cezalandırmaya uğrayan bedbaht Ermenistan'a derin merhametini"[9] dile getiriyordu. Yazarın Türkiye'yi ve Türkleri çok iyi tanımasına rağmen, günümüzde bu konudaki tartışmalarda her iki tarafın da sansürüne uğraması, konunun nasıl bir bağnazlık içinde ele alındığını göstermektedir. Kaldı ki bir Fransız yurtseveri olan P Loti, Osmanlı kırımlarından söz ederken Fransa'nın sömürgeci politikasında uyguladığı kırımları da hatırlatmaktan geri kalmamıştır. Bu nokta bizi Kemalist politikanın Ermeni sorunuyla hangi koşullarda karşılaştığını ve nasıl bir tavır aldığını sorgulamaya götürüyor.

---

[8] *Aynı eser*, s. 83.

[9] Pierre Loti, *Les massacres d'Arménie*, Paris, 1918, s. 23-24

Kemalist Hareket ve Ermeni Sorunu

Kemalist hareket Ermeni sorununun dünya kamuoyunda Türkiye'nin son derece aleyhine olduğu koşullarda başlamıştı. Ermeni tehcirinin daha ilk uygulamaları İtilaf devletleri arasında, savaş propagandası ve önyargılarla da beslenen büyük bir öfke yaratmıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya daha 24 Mayıs 1915'te bir ortak bildiri yayınlayarak "Türkiye'nin insanlık ve medeniyete karşı işlediği bu cinayetlerden dolayı gerek Osmanlı Hükümeti üyelerini ve gerek bu katliama katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını"[1] Babıâli'ye resmen bildirmişlerdi. Tüm savaş boyunca Batı'nın bütün yayın organları devlet adamlarının, ünlü tarihçilerin, resmi görevlilerin ve görgü tanıklarının açıklamalarına geniş yer vermişlerdi. Aradan geçen zaman ve mü-

[1] Esat Uras, *age*, s. 608. Osmanlı Hükümeti bu iddiaları "yalan" olarak değerlendirdi ve "kesinlikle" reddetti.

tarekeden sonra kurulan Harp Divanları bu kin ve öfke dalgasını azaltmış, fakat ortadan kaldırmamıştı. Mustafa Kemal Paşa da bu durumun tamamen bilincindeydi ve 24 Nisan 1920'de Meclis'te yaptığı konuşmada "Ermeniler bütün dünyanın fevkalade mazharı sahabeti (koruması altında) olmuş bir vaziyette bulunuyorlar" demişti.[2] Oysa Kemalist hareket o sırada, kendi açısından, Ermeni sorunuyla bir haksızlığın tamiri ya da bir insanlık suçu karşısında tavır alma gibi bir manevi sorun niteliğiyle karşılaşmıyordu. Ulusal savaşa kendini adayanlar için Ermeni sorunu bir varlık sorunuydu. Ermeniler, kendi içlerinde bile ihtilaf yaratan aşırı taleplerde bulunurken emperyalizm olgusunu hiç de doğru değerlendirememişlerdi. ABD çok uzaktı, İngiltere ve Fransa ise Ermenilerin talip olduğu verimli topraklar üzerinde kendileri rekabete girişmişlerdi.

Türk Kurtuluş Savaşı iki cephede cereyan etti. Doğu Cephesi'nde başladı, Batı Cephesi'nde bitti. Siyasal örgütlenmedeki önceliğin Doğu'da olması ve ulusal bütünlük yolundaki ilk hedeflerin Erzurum Kongresi'nde saptanması bir rastlantı değildir.

Doğu Cephesi Komutanı, General Kâzım Karabekir'di. Karabekir Paşa mütarekeden sonra İstanbul'a dönmüş, fakat çok geçmeden kendisini Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanlığı'na tayin ettirmişti. 1919 Nisanında Trabzon'dan Erzurum'a geçtikten birkaç ay sonra da General Harbord komutasındaki heyet önce Ermenistan'a uğrayacak sonra da Erzurum'a gelecektir.

---

2 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, c. 8, s. 81. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, İş Bankası Yayınları, 1999, c. I, s. 4. (Tutanakla ilgili düşülen notta "pek cüzi yerleri zabıt esnasında atlanmış olduğundan tevhidinde bazı yerleri noksan kalmıştır" denmektedir.)

19 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'ya geçtikten sonra Erzurum Kongresi'nin hazırlıkları başlamıştı. Kongre'nin asıl amacı Doğu illerinin kurtarılmasıydı. Bu sırada Kemalist cephe üzerindeki en büyük baskı, hareketi "ittihatçılığın devamı" olarak damgalayarak küçültmek isteyen iç ve dış güçlerden geliyordu. Mustafa Kemal her fırsatta bu bağlantıları yadsımış ve "ulusal girişim ve örgütlerin ittihatçılıkla hiçbir ilgi ve ilişkisi olmadığını"[3] açıklamıştır. Hatta Sivas Kongresi'nin birinci oturumunda "görüşmelere başlanmadan önce, tüm delegeler İttihat ve Terakki Derneği'nin canlandırılmasına çalışılmayacağı konusunda açık açık ve teker teker and içmişlerdir" Yine o sıralarda İstanbul Hükümeti'nin Savunma Bakanı Cemal Paşa'nın bu konudaki sorusuna da, M. Kemal Paşa aynı yönde yanıt vermiş ve savaş içinde işlenen suçlara verilecek cezaların "Birçok tartışmalara neden olacak olan kâğıt üzerinde, reklam biçiminde yayınlardan çok, edimli uygulamalarla dosta düşmana gösterilmesini daha uygun ve yararlı görüyoruz" demişti. Görüldüğü gibi Kurtuluş Savaşı'nın lideri, ulusal hareketi başlatırken savaş cürümlerinin göstermelik bir biçimde değil, gerçek ve şiddetli bir biçimde cezalandırılmasından yanaydı.

Ne var ki aynı günlerde aydınlar arasında Amerikan Mandası lehinde kuvvetli bir hava da esiyordu. Bu akım, Sivas Kongresi'nde, ABD Kongresi'ne Temsilciler Meclisi üyelerinden oluşan bir heyetin bu konuda incelemeler yapmak üzere Türkiye'ye davet edilmesini isteyen

---

Bu ve izleyen alıntılar için bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Sürsay Yayınları. İstanbul, 1995, c. 2, 141, 142 ve 143 sayılı belgeler. (Metin Bedi Yazıcı tarafından sadeleştirilmiştir).

bir mektup yazılmasına yol açmıştır.[4] Oysa aynı tarihte Türkiye'de bulunan *Harbord Heyeti* de Ermenistan Mandası konusunda incelemeler yapıyordu. Amerikan heyetinin gerek Ermenilerle gerekse Türklerle temasları özel bir önem taşıyordu. 2 Eylül'de İstanbul'a gelen Harbord Heyeti hemen Anadolu'ya geçmiş ve daha İzmit'te bir Ermeni Heyeti'nin ziyaretini kabul etmişti. Anılarında bu ziyareti anlatan Rauf Orbay, Gregoryan, Katolik ve Protestan, hepsi de "memleket sevgisinde birleşmiş" üç yüz kadar Ermeni'nin, Heyet'e "1915 Tehciri"ni anlattığını ve bu gibi ziyaretlerin "bütün önemli şehirlerde" yinelendiğini söylüyor.[5] *Nutuk*'ta da, Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi'nden hemen sonra da, 22 Eylül 1919'da Sivas'ta görüştüğü General Harbord'a, milletinin "mevcudiyet ve istiklalini temin için" her şeye kararlı olduğunu ve sözlerinin "takdirle karşılandığını" söylediğini yazmıştır.[6]

Gelişmelerin bu aşamasında, Mustafa Kemal Paşa'nın Ermeni sorunu karşısında taktik bir tutum içinde olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, Atatürk tehcir sorununa sadece beşeri gözlüklerle değil, aynı zamanda bir siyaset adamı ve savaş halinde bir komutan gözüyle bakıyordu. Bu bağlamda, bir yandan İttihatçıların yaptığı Ermeni kırımını kabul ediyor, hatta "fazahat" (alçaklık) olarak niteliyor, öte yandan da emperyalist

---

4 M. Kemal Atatürk *Nutuk*'ta bu konuda Rauf Paşa'yla görüş ayrılığını anlattıktan sonra, çareyi "öneren de Rauf Paşa oldu" der ve davet mektubundan küçümseyici bir tonda söz eder; ayrıca "bu mektubun gönderilip gönderilmediğini pek iyi hatırlamadığını" sözlerine ekler. Bkz. *Nutuk*, Süryay Yayınları, İstanbul, c. I, s. 115.

5 Rauf Orbay; *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, c. I, s. 269.

6 *Aynı eser*, s. 170.

cephenin baskısı ve abartılı iddiaları karşısında, İzmir'in işgalinden sonra "kıran değil, kırılan" konumuna sürüklenmiş bir milletin haklarını savunuyordu.

Sanıyorum ki Rauf Orbay'ın bu konudaki tanıklığı Atatürk'ün o günlerdeki hislerini gerçekçi bir biçimde yansıtıyorlar. Rauf Paşa anılarında şunu söylüyor: "Ermeni kıtalini (kırımını) o da (Mustafa Kemal Paşa da) takbih ediyordu. Lakin buna karşı İzmir'de Yunanlıların yaptığı kıtal vesair vahşetleri ileri sürüyor ve bu cinayetlerin İngiliz, Fransız ve İtalyanların gözleri önünde ve yine müttefiklerin harp gemilerinin memlekete çevrilmiş topları karşısında yapıldığını, Ermenilerin katledilip sürülmelerinin ise hükümeti ele geçiren küçük bir Komite'nin eseri olduğunu söyledi."[7] Atatürk, Ankara'ya geçtikten sonra da, şehir eşrafıyla yaptığı görüşmede yüzyıllar süren Osmanlı hoşgörüsünü anlattıktan sonra, Ermeni tehcirine gönderme yaparak, "Türkiye'de ortaya çıkmış arzu edilmeyen bazı ahval birçok sebeplere ve mazerete dayanmaktadır" demiştir.[8]

Harbord Heyeti'yle ilgili olarak General Kâzım Karabekir'in de ilginç bir tanıklığı vardır. Karabekir Paşa'nın yazdığına göre, General Harbord, Erivan'da Ermenilere "Paris'e murahhas göndereceğinize Erzurum'a gönderin de Türklerle anlaşın; aksi halde işiniz haraptır" demişti. Paşa, "Gümrü'de sulh müzakeresinde, Ermeni heyeti reisi Hatisyan bunu pek büyük bir teessürle söyledi"[9] diye kaydediyor. Bu sözler, A. Hatisyan'ın daha önce sözünü ettiğimiz anılarına hâkim olan espriye uygundur. General Harbord'un durumu gerçekten bu

---

Rauf Orbay, *aynı eser*, s. 276.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, c. 6, s. 28.

Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1. dipnot, İstanbul, 1988, s. 283.

kadar çabuk kavramış olması ilginç değil midir? Ve bu değişiklikte Mustafa Kemal Paşa'nın kararlı tutumunun etkisi sezilmiyor mu?

Erzurum Kongresi'ni açış nutkunda, Kemal Paşa, "bir fikri istila perverde eden Ermeniler, Nahçivan'dan Oltu'ya kadar bütün ahaliyi İslamiyeyi tazyik ve bazı mahallerde katliam ve yağmagirlikte bulunuyorlar"[10] demişti. General Harbord'la görüşmelerine ve Amerikan temsilcisine Sivas Kongresi'nden sonra verilen rapora hâkim olan espri de buydu.[11] Bununla beraber tekrar altını çizelim ki Mustafa Kemal Paşa ulusal hareketi İttihatçılardan kesin bir biçimde ayırmak gereğini de duyuyordu. Nitekim 24 Eylül 1919'da General Harbord'a verdiği muhtırada "O İttihatçılar ki milletin zararına birkaç sene süren kötü idareleriyle ve memleketi içinden güçlükle sıyrılmaya çalıştığı bir uçuruma düşürmek cürümüyle bütün dünyada kıskanılmayacak şöhrete sahiptirler" diyordu ve şunları da ekliyordu: "Hakikatte İttihatçılar tarafından memleketin içine sürüklendiği acı neticeleri Ferit Paşa ve onun gibilerden çok daha iyi anlıyor ve takdir ediyoruz."[12]

Sanıyorum ki Atatürk'ün Ermeni tehciri konusundaki en içten görüşlerini Ankara'da TBMM'nin açılmasından bir gün sonra Meclis'te yaptığı konuşmada buluyoruz. Mütareke'nin ilanından Ankara'da Meclis'in açılmasına kadar geçen olayları analiz eden Büyük Lider, bu konuşmasında Ermeni tehcirine gönderme yaparak, "Harbi Umumi'nin başlangıç sayfalarından bahsetmek

---

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1919-1938, c. I, İstanbul, 1945, s. 6.

Rapor için Bkz. K. Karabekir, *age*, s. 283-308.

Dr Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul, 1981, s. 169.

istemem ve zaten İtilaf devletlerinin de bahsettikleri bittabi maziye ait fazahat (alçaklık) değildir" diyordu.[13] Gerçekten de o sırada İtilaf devletleri 1915 Tehciri'nden değil, olası yeni kırımlardan söz ediyorlar, "İttihatçılık"la suçladıkları Kemalist cephe aleyhinde sürekli propaganda yapıyorlardı. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, aynı konuşmasında, Ermenilerin Doğu Anadolu illerinde ve Kilikya'da giriştikleri imha hareketlerini anlatıyor ve bunların intikamcı davranışlara yol açmadığını vurgulayarak şunu söylüyordu: "Memleketimizde yaşayan sakin Ermenilerin her türlü taarruzdan masuniyetlerini temin eylemeyi pek mühim bir vazifeyi medeniye telakki eyledik."

Ermenilerin bağımsız olarak ya da Fransız subayların komutası altında giriştikleri intikamcı operasyonlar, başta Atatürk olmak üzere birçok komutan tarafından açıklanmıştı.[14] Ne var ki bunlar dünya kamuoyunda dikkate değer bir yankı uyandırmamışlardır. Tam tersine 1915 Tehcir ve kırımının izleri silinmediği için, Kâ-

---

[13] *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, İstanbul, Kaynak Yayınları, c. 8, s. 64.
Atatürk'ün TBMM'nin açılışından sonra yaptığı genel değerlendirme, mütarekeden sonra durumun Türkler aleyhine nasıl geliştiğini çok iyi anlatmaktadır. Atatürk 24 Nisan 1920'de Meclis'in gizli celsesinde yaptığı konuşmada şunları da söylüyordu: "Ermenilerin gayesi -bilhassa himaye ve siyaset görüldükten sonra- Kilikya'da Antep'te, Maraş'ta, Urfa'da, her nerede bulunurlarsa ahaliyi İslamiyeyi imha etmektir. Oralarda bulunan zavallı kardeşlerimiz pek acı muamelelere maruz kalmışlardır. Her türlü mukaddesatı muhafaza için hariçten bütün milletten istimdat ediliyorlar. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. 1, Ankara, 1985, s. 7 (1999). İsmet Paşa da yine Meclis'in gizli bir celsesinde aynı yönde açıklamalar yapmıştır. C. 1, s. 39, 17 Mayıs 1920 tarihli konuşma. Aynı konuda, 1922'de Paris'te Jean Schlicklin imzasıyla yayınlanmış eserde de bilgiler vardır. Burada belirtildiği gibi, "13 Nisan 1919'da, İngiliz tahrikleri sonucu Kars yöneticileri şehri terk edince, Ermeni general Osebyan birlikleriyle beraber yerleşti ve Taşnak Partisi'nden Gorganof iktidarı aldı. O zaman bir sürü dehşet verici şeyler yapıldı." Angora, s. 146.

zım Karabekir komutasındaki Şark Cephesi, Ermenilere karşı harekete geçebilme durumuna geldiği zaman bile, Mustafa Kemal Paşa daha olumlu bir ortam beklemiş ve operasyonları geciktirmiştir. Atatürk'ün, derhal hareke-te geçmek isteyen Kâzım Karabekir'e 6 Mayıs 1920'de taarruzu ertelemesi için ileri sürdüğü nedenlerden biri şudur: "Ermeni vukuatı bütün âlem-i İseviyeti (Hıristi-yan âlemini) aleyhimize sevk eden avamilin (nedenle-rin) en mühimlerinden olduğuna göre mevcudiyeti ilk evvel tarafımızdan tasdik olunan Ermeni hükümetini ordumuzun kuvvetiyle mahvetmek ve bittabi yeniden bir Ermeni kıtali (kırımı) demek olan bu harekete bizim tarafımızdan sebebiyet verilmek az çok lehimize bir ce-reyan getiren tahriki de muvakkaten fesih ve bilhassa Amerika efkâr-ı umumiyesini aleyhimize sevk ettirir."[15]

Diplomatik kaygılara gerekli önemi vermeyen ve daha çok reel politikanın askeri önceliklerini düşünen Karabekir Paşa bu konuda Atatürk'le tartışmaya da gir-miştir. Bu görüş ayrılığı birkaç ay sürdükten sonra, Do-ğu Cephesi Komutanlığı'na çevrilen 15. Kolordu'nun harekatı uygun görülmüş ve Sarıkamış'ın, Oltu'nun ve Kars'ın alınmasıyla Ermeniler, Gümrü Antlaşması'na (2-3 Aralık 1920) mecbur edilmişlerdir. İnönü zaferinden sonra toplanan Londra Konferansı sırasında Amerikalı bir gazeteciyle konuşan Mustafa Kemal Paşa, bu kez Ermeni tehcirini, hiçbir çekince ileri sürmeden, zorunlu gören ve savunan bir dil kullanmıştır. Kurtuluş Savaşı önderine göre Osmanlı Ordusu, Rus Ordusu ile Taşnak Ermeni Komitesi arasında sıkışıp kalarak devamlı terör ve tahribatla karşı karşıya bulunduğu için "İngiltere'nin

---

Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 677

sulh zamanında ve harp sahasına uzak olan İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız şekilde bakan dünya efkârı, Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ithamda bulunamaz(dı)."[16] Öyle sanıyorum ki, Filadelfiya'lı bir gazeteciye Atatürk'ün tamamen "İttihatçı" argümanlar kullanarak verdiği ve üstelik aslı da ortada olmayan bu yanıt, Ermeni sorununun askeri kısmının tamamlandığı, Ankara'da İttihatçıların gücünün arttığı[17] ve Londra Konferansı'nda dış dünyaya birlik ve beraberlik görünümü verme ihtiyacının duyulduğu bir ortamda, daha çok konjonktürel nedenlerle açıklanmalıdır.

Daha sonra olaylar hızla gelişmiş ve Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesi üzerine uygulamaya konamayan Gümrük Antlaşması'nın yerini, Türk-Sovyet dostluğu çerçevesinde gelişen bir diplomasi temelinde, Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (21 Ekim 1921) Antlaşmaları almıştır. Yeni Türkiye'nin varlığını uluslararası planda açıklığa kavuşturan ve sağlamlaştıran Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) ile Türk-Ermeni ilişkilerinin de çerçevesi çizilmiştir.

---

[16] *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 257-269. Atatürk'ün Filadelfiya'lı gazeteci Clarence K. Streit'la yaptığı bu söyleşinin Fransızca fotokopisi ve Türkçe çevirisi belgeler arasında bulunmaktadır.
Kâzım Karabekir'in yazdığı gibi bu sıralarda bazı İttihatçılar Enver Paşa'yı Anadolu'ya sokma planları yapınışlardı ve Meclis harekete geçerek bunları hudut dışına çıkarma kararı aldı. Bkz. *İstiklal Harbimiz*, c. 2, s. 215.

Lozan, Ermeni Sorunu ve Sonrası

Lozan'da azınlıklar sorunu konuşulurken, İnönü önce Osmanlı Devleti'nde bu sorunun tarihçesini vermişti. Ouchy Şatosu'nda, 12 Aralık 1922'de Lord Curzon'un başkanlığında yapılan toplantıda, İsmet Paşa 1894-96 olaylarını anlattıktan sonra "1909 yılındaki Adana olayları ve Dünya Savaşı başlarında Türk vilayetlerinin birçoğunda art arda patlak veren ayaklanmalar aynı trageyanın acıklı bir devamıdır"[1] diyordu. Lozan temsilcimiz azınlıkların "memleketin cömertliğini kötüye kullanmadıkları sürece" haklarının tanındığını vurgulamış ve "Yahudi topluluğunun verdiği örnek, Rumlara ve Ermenilere ilişkin üzücü olaylarda sorumluluğun tüm olarak Rumlara ve Ermenilere düştüğünü ispat etmeye yeterlidir"[2] diye eklemiştir.

---

1 Seha L. Meray (yay.), *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, SBF Yayın, 1 Takım, c. 1, kitap 1, 1972, s. 197

A.yn.i eser, s. 197

İsmet Paşa'nın, İttihatçıları suçlamayan ve yakın geçmişimizle ilgili en ufak bir özeleştiriye yer vermeyen bu konuşması müttefik devletler temsilcilerince tatmin edici bulunmamıştır.[3] Lord Curzon, İsmet Paşa'nın "tarih profesörlüğünü" övmekle beraber, güncel ve geleceğe dönük konularda sessiz kaldığını belirtiyor, dahası "İsmet Paşa, önce, ne olursa olsun Türklerin gelecekte kendileriyle dostça yaşamak zorunda oldukları Ermenilere karşı gerçek bir suçlamada bulunmaya kadar gitmiştir"[4] diyordu. O tarihte sadece İstanbul'da 130.000 kadar Ermeni'nin yaşadığı göz önünde bulundurulursa İsmet İnönü'nün gerçekten de geleceğe dönük açıklamalarda bulunması gerekirdi. Nitekim, daha sonraki oturumlarda İnönü ve Rıza Nur Bey güncel sorunların tartışılmasına da girmişlerdir.

İsmet Paşa, Kurtuluş Savaşı'nda Ermenilerle ilgili açıklamalarında, Yunanlıların da sorumlulukları üzerinde durmuştur. Kendisine göre "Bu zavallı halk (Ermeniler) zorla silah altına alınmış ve Yunan ordusu saflarına katılmıştır. Ermenilerin Avrupa'daki yöneticileri, yurttaşlarını böyle tehlikelerle karşı karşıya bırakmaması için, Yunan hükümetine yalvarıp yakarmaktan usan-

---

AB Parlamentosu Ermeni soykırımı tezini incelerken çalışmalarını esas aldığı Yves Ternon'a göre Türk "resmi tezi" İnönü'nün Lozan'da İttihatçılara en ufak bir eleştiri getirmeyen savunmasında ortaya çıkmıştı. Y. Ternon, *Le génocide de Turquie et la guerre* (G. Dedeyan'ın derlediği *Histoire des arméniens* içinde), s. 522.

Aynı eser, s. 200. Görüşmelerde İsmet Paşa'nın azınlıkları emperyalizmin maşası olmaktan öte bir varlık olarak tanımayan sunuşu Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı temsilcisi Spalaikovitch'in de tepkisini çekmişti. Spalaikovitch tüm suçu Batı kışkırtmasına atfetmenin yanlış olacağını, "asıl kaldıraç"ın, "ulusal ülkü ve özlemler" olduğunu söylemiş ve şunları eklemiştir: "Yine bu ulusal duygu sayesindedir ki, bugün Yeni Türkiye'nin, Kemalist -başka bir deyimle ulusal- bir Türkiye'nin doğduğunu görmekteyiz." *Aynı eser*, s. 205.

mamışlardır. Bu uyarmalardan hiçbirine kulak verilmemiştir. Ermeniler cepheye gönderilmiş ve Türklere ateş etmeye zorlanmışlardır. Bozgundan sonra çok büyük yakıp yıkmalara girişilmiştir. Üstelik Yunan makamları bu suçları Ermenilerin üzerine atmak için, kasıtlı propagandalar yapmaya koyulmuşlardır."[5] Kilikya'da ise Ermeniler, bu kez gönüllü olarak, Fransız subayları komutasında alaylar oluşturmuşlar ve intikamcı duygularla büyük kırımlar yapmışlardır. Bu bağlamda, İnönü, Fransız birlikleri Kilikya'dan ayrılırken "Neden bu mutlu soydan 60.000-80.000 kişi, yurtlarını ve ailelerini bırakarak, başka yerlerde yoksulluk içinde yaşamak üzere Fransızların ardından gidip kaçtılar?"[6] diye sormaktadır.

Lozan sırasında Suriye'de de yüz bin kadar Türkiyeli Ermeni bulunuyor ve eski memleketlerine dönmek istiyorlardı. Türk heyeti, Rıza Nur Bey tarafından sunulan bir bildiriyle "karışıklık çıkarıcı unsurlara, ihtilalcilere ("révolutionnaires" deniliyor), suikastçılar ve genel olarak kötü unsurlara karşı, güvenlik tedbirleri alma hakkını saklı (tuttuğunu), kendi hallerinde yaşayan ve suçsuz kimselerle, ortalığı karıştırmayan kimseler(in), doğal olarak bu bildirinin kapsamı dışında (kalacağını)"[7] açıklamıştır. İsmet Paşa da, aynı bildiriye göre "ortalığı karıştırmayan kimselerin Türkiye'ye serbestçe dönebilecekler(ini)"[8] söylemiştir.

---

[5] *Aynı eser*, aynı cilt, s. 206 (R. Marsigli'nin tutanaklarından). Aslında Ermeniler, mütarekeden sonra Rumlara yaklaşmışlardı. *Le Temps* gazetesinin (2, 3 Ocak 1919) yazdığı gibi Müttefikler İstanbul'a girerken Ermenilerle Rumları "taleplerini birlikte sunmak için" birleşmiş bulmuşlardı. İlgili belgeler ve ayrıntı için bkz. *Les alliés et l'Arménie*, Ernest Leroux, Paris, 1918.

Aynı eser, s. 214

Aynı eser, Takım II, c. I, Kitap I, s. 158.

Aynı eser, s. 159.

Lozan'da Ermenilere 'azınlık hakları' tanınmış, fakat Kemalist dönemde laik ve eşitlikçi mevzuata rağmen kendilerine 'tam hisseli vatandaş' muamelesi yapılmamıştır.[9]

Lozan bir Türk-Ermeni barışmasının başlangıcı olabilir miydi? Bunu temenni eden Ermeniler de Türkler de mutlaka çoktu. Fakat son sekiz yıl o kadar acı anılarla doluydu ki bu uzlaşmanın psikolojik zemini ortadan kalkmıştı. 1915'te Ermeniler yedikleri darbeyle feci bir haksızlığa uğramış olmakla beraber, 1923'te yok olma tehlikesinden kurtulan Türkiye, 1916'dan sonraki gelişmelerin ıstırabını dile getiriyordu. Günümüzde maksimalist Ermeni tezlerini savunan yazarların iddia ettikleri gibi, İnönü'nün Lozan'da yaptığı, Ermenileri suçlayıp İttihatçıları temize çıkarmaktan ibaret değildi. Daha önce Hatisyan örneğiyle de gösterdiğimiz gibi bazı Ermeni liderleri de 1919'dan itibaren Kemalistlerle işbirliğine gitmediklerine esef etmişlerdir. M. Kemal ulusal harekette pişmanlık duyan İttihatçılara da yer vermiş olsa bile, İttihatçı liderlerden nasıl nefret ettiğini -bir kısmını bu makalede naklettiğimiz- birçok beyanatıyla açıklamıştır. Bir Fransız yazarın ifade ettiği gibi, Mustafa Kemal Paşa, İttihatçıları yargılayan, Divan-ı Harb'e Ermeni kırımını bütün vahşetiyle İttihatçılara yükleyen bir dilekçe verdi mi?[10] Bilinen kaynaklar böyle bir girişime

[9] Günümüzden bakılınca, Lozan'a (bazı Doğu Avrupa ülkeleriyle yapılan anlaşmalarda olduğu gibi) "azınlık hakkı" konusunda maddeler konulmasının da konuyu zorlaştırdığını söylemek mümkündür sanıyorum. Bir ülkenin kendi vatandaşlarının haklarını uluslararası bir anlaşmanın garantisi altına sokması elbetteki karşılıklı güveni sarsacak ve bütünleşmeyi önleyecek nitelikte olacaktı.

Böyle bir iddia Paul da Veou'nun *La passion de Cilicie:* 1919-1922, Paris, 1938, adlı eserinde yer almaktadır. (s. 8-9). Bu iddia Yves Ternon'un *La*

yer vermiyorsa da, bu iddia Batılıların Mustafa Kemal Paşa'yı İttihatçı cürümlerden uzak gören yaklaşımını sergilemesi açısından dikkate değer. Kaldı ki, daha önce de belirttiğimiz gibi, Mustafa Kemal Paşa Sivas Kongresi'nin hemen ardından Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderdiği muhtırada savaş suçlularının şiddetle, "kâğıt üzerinde kalmayacak" cezalarla cezalandırılmasını istemişti.

Lozan'ı izleyen dönemde Ortaçağ kurumlarını yıkmış ve Cumhuriyeti ilan etmiş bir Türkiye'nin uluslararası itibarı bir hayli yüksekti. Bu dönemde Batı'da Türk tecrübesiyle ilgili birçok övücü yayın yapılmıştır. Bu yayınların en önemlilerinden birinde 1915 kırımı bütün dehşetiyle anlatılmakla beraber, "ölüm kalım savaşına girmiş bir imparatorluğun meşru müdafaası"[11] olarak nitelenmiştir. Ayrıca birçok yazar 1917'den itibaren Ermenilerin işgalci kuvvetler olarak yaptıkları zulümlere de yer vermişlerdir.[12] Yine aynı dönemde 1915 dramını yaratan unsurlar arasında emperyalist devletin çıkar çatışmalarının rolü de vurgulanmıştır. Bu konuda en objektif yorumlardan birini Harbord heyetiyle beraber Türkiye'de incelemeler yapan E. G. Mears yapmıştır. Amerikalı danışman, yayına hazırladığı kolektif esere yaptığı katkıda "Ermenilerin o günkü durumundan büyük devletlerin diplomasisinin geniş ölçüde sorumlu olduğunu" vurgulamıştı. İttihatçı yöneticilerin Turancı emellerinin de faciada oynadığı rolü hatırlatan yazar,

---

cause arménienne (Paris, 1983) adlı eserinde doğru kabul ediliyor. Böyle bir bilgiye hiçbir Türk kaynağında rastlamadık.

N. de Bischoff, *La Turquie devant le monde*, Paris, 1936, s. 172.

Özellikle Kilikya'da olup bitenler için bkz. Jean Melia, *Mustafa Kemal, ou la rénovation de la Turquie*, Paris, 1929, s. 209.

daha önceki birçok gözlemci gibi bu Turancı emellerle de Alman ideolojisi ve emperyalizmi arasında ilişki kurmuştur. İlginçtir ki, Mears, bu konuda 1915 Tehcir ve kırımından sonra Türkleri en çok suçlayan yazarlardan J. Bryce'a gönderme yapmıştır. Bu konuda yazdıkları şunlardır: "1920'de James Bryce'ın Lordlar Kamarası'nda söylediği gibi, (tehcir), Halife-Sultan'ın iktidarının birlikte tanınması ve aynı davaya ortak bir sadakatle bağlanmak için aynı dili konuşan birçok Batı Asya halkının birleştirilmeleri amacına yönelik, Alman etnologlarının bir icadıdır."[13]

Yine J. Bryce gibi Türkleri en çok suçlayan yazarlardan René Pinon, Kemalist dönemle ilgili bazı eserlere övücü önsözler yazmıştır.[14] Özetle Kemalist rejim yakın geçmişle mesafesini almış ve tamamen yeni bir Türkiye tasarımı içinde bir yapılanma çabasına girmiştir. Bu radikal dönüşümün ilk belirtilerini, TBMM'nin kuruluşundan sonra, Lloyd George'un Ermeni kırımıyla ilgili suçlamalar dolayısıyla Ankara hükümetinin bir bildirisinde görüyoruz. Bu bildiride geliştirilen tez şuydu: "Şayet Büyük Savaş sırasında bir kısım Ermenilerin tahrikiyle ülkelerinin meşru otoritelerine karşı yerel ayaklanmalar yüzünden teessüf edilecek olaylar olduysa, bunlar hiçbir şekilde Ankara ulusal hükümetinin sorumluluğunu gerektirmez. Aslında ulusal hükümet İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinden itibaren mevcuttur ve o zamandan sonra, kırımcı olmaktan çok kırılan Türk halkı, İngiliz hükümetinin telkinleriyle hare-

[13] E. G Mears, *Modern Turkey*, New York, s. 519, 1924.
Bkz. Colonel Lamouche, *Histoire de la Turquie*, Paris, 1934, R. Pinon'un önsözü M. S. Moutal, *L'avenir économique de la Turquie*, Paris, 1925, R. Pinon'un önsözü.

ket eden Yunanlılara karşı yurdunu korumaktan başka bir şey yapmamıştır."[15] Bu ifade, Kemalistlerin kendilerini İttihatçıların devamı olarak görmek şöyle dursun, nasıl yakın geçmişle radikal bir kopuş çabası içinde olduklarını gösteriyor. Eğer zamanla, özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında -yine Alman ırkçılığının da etkileriyle- şoven bir milliyetçilik şahlanmış, Talat Paşa gamalı haç damgalı bir vagonla Berlin'den getirilerek İttihatçılara "iade-i itibar" sağlanmış ve CHP döneminde Varlık Vergisi, DP döneminde 6-7 Eylül Olayları gibi ırkçı uygulamalar olmuşsa, Ermeni sorununun bugünkü konuma gelmesinde bunların büyük rolü olmuştur. Bununla beraber 1970'lere kadar Türkiye'de Ermeni sorunu, belleklerden silinmiş olmasa bile, güncel bir sorun niteliği taşımamıştır. Ermeni sorunu uluslararası forumlara, önce 1965'te, 1915 faciasının ellinci yıldönümünde Ermenistan'da yapılan gösteriler, buna Türkiye'nin (Sadi Koçaş'ın kaleminden) tamamen İttihatçı bir yanıt vermesi üzerine de 1975'ten sonra terör ve birtakım masum insanların öldürülmesi ile taşınmıştır. Ermeni komandolarının terörü, Türkiye'nin hiçbir şeyi kabul etmeyen tutumu bağlamında Ermeni tarihçilere uluslararası ortam hazırlamış ve 1915 olayı dünya kamuoyuna "Yirminci Yüzyılın İlk Soykırımı" olarak sunulmuştur. O kadar ki, bu bağlamda, Hitler'in bile İttihatçıları ör-

[15] Michel Paillarées, *Le Kémalisme devant les alliés*, Paris, 1922, s. 428. İsmet Paşa da Hatıralar'ında Lozan'da Noradunkyan Efendinin "Ermeni Yurdu" istemesi üzerine şunları söylediğini yazar. "Biz ne mazide ne Birinci Cihan Harbi içinde Ermenilerle Türkler arasında geçen hadiselerle herhangi bir suretle bir ilişiği olmuş insanlar değildik. Bahsi edilen hadiselerin tamamıyla dışında kalmış yeni insanlarız. Devletimiz de tamamen yeni bir devlettir. Ermenilerle vatandaşlarımız olarak iyi yaşamak ve iyi münasebetlerde bulunmak emelimizdir." c. II. s. 80.

nek aldığı[16] ileri sürülmüş ve bizzat İttihatçıların ne ölçüde Alman etkisinde oldukları unutulmuştur.

[16] Bu görüş Alman basınında da yer almış ve *Der Spiegel*'in 19 Aralık 1988 tarihli sayısında Hitler'in Polonya'daki kırımından önce "Ermenilerin yok edilmesinden şimdi kim söz ediyor?" diye sorulduğunu hatırlatmıştır. Fakat aynı dergide, Marksist Alman lideri Karl Liebknecht'in 16 Ocak 1916'da, Reichstag'da Alman sorumluluğunu gündeme getirdiğine ve Devlet Bakanı Gottlieb von Jagow'un, Ermeni sorununda Türk-Alman anlaşmasını övdüğüne de yer verilmiştir. Alman konsolosları, dergiye göre, tüm olup bitenleri zamanında haber vermişler, fakat Alınan yönetimi Türkiye'yi korumuştur.

Tehcir, Kırım, Soykırım

1915 olayları, 1970'lerde, Türk siyasal hayatının kaosa sürüklendiği bir ortamda, Ermeni militanların terörist eylemleriyle yeniden gündeme gelmişti. Türkiye dünya kamuoyu nezdinde 'soykırım' iddiasıyla yargılanmak istenmiş ve bir dereceye kadar da yargılanmıştı. Gerçekten de Türk kamuoyu, hiç de hazır olmadığı bir tartışma ortamında ve terörist baskı altında katı ve duygusal bir pozisyona ve -belki de Ermeni militanların niyet ve hesapları çerçevesinde- dünya kamuoyunda yalnızlığa itilmiştir. Bununla ilgili bazı verilere daha önce işaret etmiştim. Şimdi dünyada 'soykırım' fikrinin ve hukukunun nasıl doğduğuna ve Ermeni sorununu bu bağlamda nasıl tartışabileceğimize değinmek istiyorum.

'Soykırım' kavramı, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası'nın Yahudilere uyguladığı sistematik kırım ("Holokost") dolayısıyla düşünülmüş ve icat edil-

miş bir kavramdır. Batı dillerinde eski Yunanca ve Latince iki sözcüğün birleşmesinden oluşan "jenosit" (génocide) kavramı, Amerikalı hukuk profesörü Raphael Lemkin tarafından önerilmişti. Lemkin bu terimi icat etmekle kalmamış, devletler hukukuna girmesine de önayak olmuştu. Bunda Nazi canilerin Nürnberg'de yargılandıkları sırada karşılaşılan hukuki boşluk da rol oynamıştı. Görülmüştü ki ortaya çıkan cürümlerin niteliği Lahey Konvansiyonu'nun savaş suçluları için öngördüğü hükümler çerçevesini aşmaktadır.[1] Bu bağlamda sorun Birleşmiş Milletlere gelmiş ve ilk çalışmayı R. Lemkin'in yaptığı bir tasarı geliştirilmiştir. Uzun tartışmalardan ve özel komisyonda geliştirilen tadillerden sonra ortaya çıkan metin 9 Aralık 1948'de oylanarak üye devletlerin imzasına açılmıştır.[2]

Nazi cürümlerinin korkunçluğuna ve tarihi yakınlığına rağmen Soykırım Konvansiyonu dünya kamuoyunda büyük bir ilgi yaratmamıştır. Tartışmalar sırasında da bazı ülkeler (örneğin Belçika) sadece bir bildiriyle yetinilmesi gerektiği kanısındaydı. İngiltere başta olmak üzere bir kısım ülke ise böyle bir konvansiyonun pratikte hiçbir yararı olmayacağı inancındaydılar.[3] Ayrıca,

---

1 R. Lemkin, *Génocide*, Le Monde, 2 Ekim 1948.
Temel tartışına "siyasal grup"ları da "soykırım" kavramı içine sokmak isteyen Sovyet teziyle "ulusal, etnik, ırksal veya dini" grupları sayan diğer tez arasında olmuştur. Bu ikinci formül, sonunda ittifakla kabul edilmiştir. Çalışmalar 2 Kasım 1946'da Küba, Hindistan ve Panama delegelerinin isteğiyle başlamıştır. BM'deki hazırlığın ve tartışmaların anlatımı için Bkz. Nehemiah Robinson, *The Genocide Convention: Its Origins and Interpretation*, New York, 1949.
İngiliz Adalet Bakanı bu düşünceyi açıkça ifade etmişti. *The Listener* (10 Mart 1949) dergisinde çıkan bir yazıda da, pratik anlamsızlığı yüzünden "Birleşmiş Milletlerin prestiji için gerçek bir tehlike" olarak nitelenmişti (J. L. Bierly, *The Genocide Convention*) Bununla beraber yakın geçmişteki soykırımlar komisyonuna bir işlerlik kazandırma gereksinimi ortaya çıkar-

Konvansiyon, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda imzalandıktan sonra dünya basınında pek bir yankı uyandırmadı.[4]

Soykırım Konvansiyonu, ikinci maddesinde soykırımı, "ulusal, ırksal, etnik ya da dini bir grubu, bu niteliği yüzünden, kısmen veya tamamen yok etmek amacıyla işlenen" beş tip eylem çerçevesinde tanımlıyordu. Bu beş fiil de şunlardan oluşuyordu:

1) Grup üyelerinin öldürülmesi;

2) Grup üyelerinin fizik veya zihni sağlığını bozucu girişimler;

3) Grubun, kısmi veya tüm fiziki yok olmasına neden olacak varlık koşullarına istenerek sürüklenmesi;

4) Grup içi doğumları önleyici tedbirler almak;

5) Gruba ait çocukların zorla başka bir gruba transfer edilmeleri.

Bu tanımdan hareketle çeşitli soykırım sınıflamalarına gidilmiş ve yirminci yüzyılda gerçekleştirilen "soykırım"lar sergilenmeye çalışılmıştır.[5] Ne var ki tanımın belirsizliği, özellikle "yok etme amacı" gibi öznel bir unsurun yarattığı zorluk bu konuda devamlı tartışmalar açmaktan da geri kalmamıştır. Bütün bunlara rağmen bizler de 1915 "Ermeni tehciri"nin Soykırım Konvansiyonu açısından ne ifade ettiğini, hukuki planda ne gibi seçeneklerin söz konusu olabileceğini sorgulayabiliriz.

---

mıştır. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler Ruanda için özel bir mahkeme kurulmasını kararlaştırmıştır. Bkz. *Le Monde*, 10 Kasım 1994.

Örneğin *Le Monde* gazetesi 11 Aralık 1949 tarihli sayısında konvansiyonun kabulünü küçük bir haber olarak verdi. Her ülke başka ülkeleri düşünerek tutumunu geliştirdiği için, ortaya "uygulanması zor" bir metin çıktığı belirtiliyordu.

I. Walliman, M. Dobrowski (yay.), *Genocide and the Modern Age, Etiology and Case Studies of Mass Death*, New York, 1987

Sanıyorum ki bu konuda ilk söylenecek şey şudur: Hukuki metinler ancak kabul edilerek yürürlüğe girdikten sonra cereyan eden olaylar için geçerlidirler ve geriye dönük (makabline şamil) bir şekilde uygulanamazlar. Zaten Soykırım Konvansiyonu'nda bu yönde istisna getiren bir hüküm de yoktur. Bu bakımdan 1915'te cereyan eden olayların 1948'de kabul edilen ve 1951'de de yürürlüğe giren bir uluslararası konvansiyona göre yargılanması hukuka aykırıdır. Nitekim 2002-2003 yıllarında faaliyette bulunan Ermeni-Türk Uzlaşma Komitesi (TARC) bunu New York merkezli ve uluslararası hukuk alanında uzmanlaşmış saygın bir sivil toplum kuruluşu olan Ulusötesi Adalet Uluslararası Merkezi'ne (ICTJ) sormuş ve oradan da bu yönde bir yanıt almıştır. Uzlaşma Komitesi'nde düzenleyici rolü oynayan hukukçu David L. Phillips'in belirttiği gibi, ICTJ'nin yorumunda "Konvansiyon'da geriye dönük uygulama hususunda bir madde olmadığı, bu yüzden devlet ya da bir şahsa karşı hukuken toprak veya tazminat tazminat talebinde bulunulamayacağı" açıkça ifade edilmiştir.[6] Buna karşılık, hukuki sonuçlar doğurmadan, 1915 Tehciri'nin Konvansiyon'a göre soykırım sayılıp sayılamayacağı tartışılınca, Komite farklı bir düşünce ileri sürmüştür. Nitekim D. L. Phillips'in aynı makalede belirttiğine göre, Komite, "en azından, Osmanlı yöneticilerinden bazılarının tehcir emirlerinin birçok ölümle biteceğini bilmeleri dolayısıyla, bunların eylemlerinde jenosit niyetinin öncülleri bulunmaktadır" hükmüne varmıştır.

Böyle bir görüş tartışmaları bitirmiş midir? Elbette ki bitirmemiştir. Günümüzdeki durumun, tamamen ters

[6] David L. Phillips, *Hopeful Signs for Turkey and Armenia*, International Herald Tribune, 20 Nisan 2005.

nedenlerle Türklerin de kabul etmediği bu ifadeye hiç uygun olmadığını, 1915 olaylarının uluslararası platformlarda devamlı tartışıldığını ve birçok devletin de bunları soykırım olarak değerlendirerek parlamentolarından karar ya da yasalar çıkardıklarını biliyoruz.[7] O kadar ki bu konuda tavır almayan devletlerin kamuoylarında bile soykırım neredeyse tartışılmaz bir veri haline gelmiştir.

Bu garip ve haksız durumun nedeni ne olabilir?

Daha önce de belirttiğim gibi Türkiye'yi bu hazin yalnızlığa iten temel neden, Ermeni diyasporasının vehmedilen gücü ve etkinliği olmaktan ziyade, bu konuda Türkiye'nin başından itibaren takındığı hiçbir şeyi kabul etmeyen ve suçlayıcı tavır olmuştur. Gerçekten de Türkiye, cumhuriyet döneminde olaya bir "mukatele", yani *karşılıklı kırım* olarak bakma ötesinde bir görüş getiremedi. Oysa daha 1919'da, Ahmet Refik Altınay, *İki Komite, İki Kıtal* başlıklı eserinde, görünüşte "mukatele" fikrini savunmakla beraber, olaylarla ilgili çok daha nüanslı bir tablo çizmişti. Harbiye kökenli, Darülfünun'da tarih müderrisi, sonra da Türk Tarih Encümeni üyesi olan Ahmet Refik'in bu eseri aslında İttihatçılarla mesafesini alan Kemalist dönemin esprisini de yansıtmıştır.

Ahmet Refik (Altınay), eserinde "iki katliam"dan (Ermeni ve Türk katliamlarından) söz etmekle beraber, dolaylı bir şekilde de olsa, iki "komite"nin aynı nitelikte olmadığını; bunlardan birinin teröre başvuran bir siya-

[7] Bugüne kadar soykırımı bir yasa ile kabul eden ülkeler şunlardır: Ermenistan, Uruguay, Güney Kıbrıs Cumhuriyeti, Rusya, Yunanistan, Lübnan, Belçika, İsveç, İtalya, Vatikan, Fransa, İsviçre, Slovakya, Hollanda, Kanada, Polonya, Litvanya, Arjantin.

sal örgüt olmasına karşılık, diğerinin Osmanlı Devleti'ni temsil eden "devlet adamları"ndan oluştuğunu vurgulamaktan da geri kalmamıştı. Yazarımız, 1915'te Ermeni teröristlerin Van'da işledikleri cinayetlerin, "İttihatçıların milli gayeleri için mühim bir fırsat vücuda getirdiğini" kaydettikten sonra şunları eklemiştir: "Adil ve kuvvetine güvenir bir hükümetin böyle bir vaziyet karşısında yapacağı şey, hükümet aleyhine isyanları tahakkuk edenleri tecziye eylemekti (cezalandırmaktı); fakat İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu suretle Vilayat-ı Sitte (altı vilayet) meselesini de ortadan kaldırmak istediler."[8]

Oysa bugünkü durum nedir?

Bugün 1915'te olup bitenler, Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun "Vurdular, vurduk!"[9] formülünün meşrulaştıcı ve rahatlatıcı kılıfı dışında düşünülmüyor ve Ahmet Refik Altınay'ın kitabı dahi resmi yayınlarda yok farz ediliyor. Gerçekten de jenosit tartışmaları başladıktan sonra sorun, daima "jenosit-meşru müdafaa" ikileminin katılığı içinde algılanmış ve bugüne kadar hiçbir devlet adamı 1915'te evlerinden barklarından koparılarak sürgüne gönderilen ve yüz binlercesi dé öldürülen masum insanların trajedisi karşısında üzüntülerini ifade etmeyi düşünmemiştir.

Böyle bir tutumun dünyayı "Türkler ve ötekiler" diye ikiye ayıran zihniyetin dışında kimse tarafından kabul edilemeyeceği açıktır. Bu yüzdendir ki dünyada da, aslında "1915 Soykırımı" değil, katliam yaptığını kabul ettiği bir siyasal iktidarla özdeşleşmede hiçbir sa-

---

[8] Ahmet Refik (Altınay), *İki Komite, İki Kıtal*, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1994, s. 27 (İlk baskı 1919).
Radikal, 25 Ocak 2005.

kınca görmeyen, "Talat Paşa biziz! Enver Paşa biziz! Ve haklıyız!" diye geçmişi güncelleştiren çağdaş Türk siyasal rejimi ve Türk değerleri yargılanmaya başlamıştır. Gerçekten de bugün dış dünyada asıl suçlanan "İttihatçı rejim" olmaktan çıkmış, doksan iki yıl önce yaşanan "tehcir" olgusunu tartışırken "tek ses, tek nefes!" "Ein Volk, Ein Vox!"tan öte bir söylem geliştiremeyen ve çıkan tek tük aykırı sesi de hain sayarak mahkemelere sevkeden bugünkü "Türk rejimi" haline dönüşmüştür.

Böyle bir tutum Türkiye'yi en iyi bilen ve en çok savunan tarihçileri bile onun yanından uzaklaştırmıştır. O kadar ki 1915 Tehciri'nin soykırım olmadığını söyleyen ve bu konuyla ilgili olarak Fransız mahkemelerinde yargılanan ünlü oryantalist Bernard Lewis bile, sonunda, kendi tutumunu "hiçbir şeyi kabul etmeyen resmi Türk otoritelerinden"[10] dikkatle ayırmak ihtiyacını duymuştur Gerçekten de Türkiye, 1985 yılında bile, yanında, Amerikan Temsilciler Meclisi'ne bir dilekçe vererek 1915 Tehciri'nin "soykırım" sayılamayacağını savunan 69 Batılı (veya Batı üniversitelerinde ders veren) bilim adamı bulabilmişken bugün tam bir yalnızlık içine düşmüş bulunuyor.[11]

Denilebilir ki 1915'le ilgili iddia ve suçlamalar başka kaynaklardan da besleniyor ve uluslararası planda soykırım ve insanlığa karşı cürüm gibi suçlara karşı kamuoyu duyarlılığı son zamanlarda farklı ve gizli motiflerle de beslenerek yapay bir şekilde artmış bulunuyor. Böylece konu artık hukuki olmaktan çıkarak siyasi bir

[10] *Le Monde*, 16 Kasım 1993. Bernard Lewis ile söyleşi.
Bu ilim adamları içinde Roderic Davison, B. Lewis, Stanford J. Shaw, Carter Findley, J. C. Hurewitz, Heat W. Lowry, Donald Quataert, Howard Reed, Frank Tachau gibi bu konuda en yetkili isimler de yer alıyorlardı.

nitelik kazanmış ve "soykırım" sözcüğü de, sorumsuz bir şekilde, günlük siyaset terminolojisinin sık sık başvurulan terimleri arasına girmiştir.[12] Şimdi, sorunu bu yönüyle de kavrayabilmek için, Türkiye'nin resmi planda aldığı tavrın tarihi seyrini biraz daha somut ve ayrıntılı biçimde gözden geçirelim.

[12] Örneğin, birkaç yıl önce Londra Üniversitesi'nde *Holokostu Anma Günü*'ne katılan Gündüz Aktan, toplantıyı anlatan bir yazısında, toplantıyı yöneten Dr. Mark Levene'in İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra elli kadar soykırımın yapıldığını söylediğini naklediyor. *Radikal*, 30 Ocak 2002.

Jenosit'e Karşı Türk Tezi

1965 yılında 1915 olaylarının ellinci yıldönümünde, Ermenistan'daki gösterilerle beraber "soykırım" tezi ilk kez ortaya atılınca,[1] Türkiye buna Sadi Koçaş'ın imzasını taşıyan bir kitapla yanıt vermişti. Henüz ASALA terörünün başlamamış ve kinlerin de tazelenmemiş olduğu o tarihlerde bir orta yol bulunması, bir uzlaşma sağlanması herhalde dikkate alınması gereken bir olasılıktı. Fakat, öyle görünüyor ki, tabii senatör Sadi Koçaş'ın (Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in teşvikiyle kaleme aldığını söylediği) *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri* başlıklı eseri, bugünkü "resmi görüş"ün de temelinde yatan tezleriyle, bu fırsatı mümkün olacak en kötü şekilde kullandı. Aslında, o yıllarda Ermeni so-

---

Bu konuda Türk basınındaki tepkileri anlatan bir araştırma için bkz. Rıfat N. Bali, "Türk Basınında ve Türk-Ermeni Toplumunda Ermeni Kıyımının 50 Yıldönümünün Yansımaları" *Toplumsal Tarih*, Mart 2007, S. 159.

runu Türkiye'de gündemde olmadığı için, Koçaş'ın kitabı kamuoyunda büyük bir yankı uyandırmamış ve dikkatlerden kaçmıştı. Oysa, günümüzden bakınca, tam bir İttihatçı esprisiyle yazılmış; "Suçlu! Ayağa kalk!" diye biten sonuç kısmında sadece Ermeni komitecileri suçlayan; tehcirde ölen Ermenilerin "ne Devlet ne de ordu" tarafından değil de, "halk ve muhafızları" tarafından öldürüldüğünü iddia eden, hatta Enver Paşa'nın Sarıkamış faciasına bile Ermeni casusların sebep olduğunu yazan bu eseri, yansıttığı zihniyet itibariyle, Türklerin Ermeniler (ve bu sorun vesileyle de dünya) ile ilişkilerinde bir dönüm noktası sayabiliriz.[2]

Elbette daha gerilere giderek, Atatürk'ün ölümünden sonra rejimin İttihatçılara "iadeyi itibar" sağlayan tutumunu; İkinci Dünya Savaşı'nın en kritik anında, Türkiye Nazilerle flört ederken, Talat Paşa'nın naaşının Berlin'den getirilerek merasimle gömülmesini, caddelere okullara adının verilmesini ve "mukatele" fikrinin de bu tarihte "icat edilerek"[3] aslında tehcire karşı çıkmış olan Ziya Gökalp'e mal edildiğini anımsayabiliriz ve Koçaş'ın eserinin fikir iklimini bütün bu gelişmelerin hazırladığını düşünebiliriz. Böyle düşünmekte kuşkusuz haklı da oluruz. Fakat konuya salt Ermeni tehciri ve soykırım

---

[2] Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara, 1967, s. 174, 290. Eserin, Koçaş imzasını taşımasına rağmen, kullandığı malzeme itibariyle kolektif bir çalışma ürünü izlenimi verdiğini belirtmeliyiz.

Prof. Zafer Toprak yakınlarda yayımlanan "Mukatelenin İcadı" (*Toplumsal Tarih*, Mart 2006) başlıklı makalesinde, Osmanlı Divanı'nın zabıtlarına dayanarak "mukatele" tezinin Enver Behnan Şapolyo'nun 1943 yılında (yani Talat Paşa'nın kalıntılarının getirildiği yılda) yayınlanan bir kitabında "icat edilerek" Ziya Gökalp'e mal edildiğini yazıyor. Fakat fikir çok daha önce de vardı. Hatta İttihatçılar bile, adına "mukatele" demeseler bile savunmalarını bu fikre dayandırmışlardı.

tartışmaları açısından bakarsak, asıl dönüm noktasının 1965'te, tehcirin ellinci yıldönümünde Ermeni eylemleri ve Türkiye'nin buna "resmi" yanıtında somutlaşan tepkisi olduğu söylenebilir.

1970'lerin ikinci yarısı ve 1980'lerin başlarındaki ASALA'nın terör dalgası sona erip de, sorun bir yandan STK forumlarına, öte yandan da siyaset ve diplomasi platformlarına aktarılınca Türkiye bu kez de, 1983'te, Kamuran Gürün imzasını taşıyan, fakat Türk Dışişleri Bakanlığı'nın ortak çalışması olan bir kitapla yanıt verdi. Ne var ki, aslında çok daha nüanslı olan ve 1915'te Türkiye'de (resmi istatistiklere göre) yaşayan 1.300.000 Ermeni'den 300.000 kadarının ölmüş ya da öldürülmüş olduğunu kabul eden bu eser de dış dünyada kabul görmedi. Çünkü bu kitap da "mukatele" fikrini aşamıyor ve bu fikrin yarattığı manevi huzurla yetiniyordu. Oysa ortada soykırımı tanıyıp tanımamaktan çok daha önemli bir sorun vardı: Kitapta ortaya konulan verilere göre bile Türkiye yöneticilerinin, en azından, 1915'te hayatını kaybeden masum Ermeniler hakkında üzüntülerini belirtmesi, onların acısını paylaşması ve onları ölüme götüren İttihatçı liderlerin de Türkiye'de kahraman gibi anılmaması gerekiyordu. Sadece terör eylemlerinin dışında kalan ve onları onaylamayan Ermeni camiası değil, Batı kamuoyu da böyle sembolik ve yatıştırıcı bir jest bekliyordu. Gerçekten de durumda bir anormallik vardı. Birçok ulusun tarihinde 1915 Tehcir ve kırımlarına benzer bir sürü cürüm görülmüştü; fakat bunların hiçbiri Türkiye gibi yargılanmıyor, devamlı "soykırım" suçlaması ile kınanmıyordu. Çünkü, Türkiye gibi, kendi resmi belgelerinin de kabul ettiği toplu cinayetlerin failerini "hürriyet anıtları"na gömen; adlarını sokaklara,

okullara veren başka bir ülke de yoktu.[4] Türkiye'de bu konuda, Gürün'ün kitabının esprisine de ters bir şekilde, sadece Ermenilerin öldürdükleri Türkler söz konusuydu ve ne zaman birisi Ermeni tehcirinde ölenlerden söz etse "Ya bizimkiler? Ya bizim ölülerimiz?" diye susturuluyor ve Türkiye'de bu konudaki yayınların, bir kısmı da "Ermeni vahşeti", "Ermeni Mezalimi" gibi ırkçılık kokan başlıklar altında, sadece ve sadece bunları anlattığı unutuluyordu.

[4] Bu konuda Japonya ile Çin arasında gerginlik yaratan olay örnek olarak anımsanabilir. Japonların 1869'da dikilen Yasukuni Abidesi zamanla Japonların on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda savaşlarda ölen tüm asker ve subaylarını ("iki buçuk milyon" kişiyi) temsil eden bir "Meçhul asker abidesi" haline gelmişti. Bunlar arasında İkinci Dünya Savaşı sonrasında savaş suçlusu olarak idam edilen 14 kişi de vardı. Daha önceki Japonya Başbakanı Koizumi'nin bu abideye yaptığı ziyaretler, kendisinin amacının "militarizmi değil, barışı yüceltmek" olduğunu söylemesine rağmen Çin'de büyük tepkiler yaratmış ve ülke ilişkileri asgari düzeye inmiştir. Yeni Başbakan Shinzo Abe 2006 sonbaharında ilk ziyaretini Çin'e yapmış ve Japonların "Asya halklarına verdiği korkunç zarar ve ıstırapları" dile getirerek bir çeşit özür dilemiştir.

AB Parlamentosu'nun Kararı

Türkiye'nin diyaloğu ve empatiyi reddeden bu tutumu uluslararası planda ters tepmiş, Batı kamuoyunu en katı Ermeni tezlerine yaklaştırmıştır. Gerçekten de, Ermeni diyasporasının da teşvik ve baskılarıyla bir yandan kimi ülkeler parlamentolarında "Ermeni soykırımı"nı karara bağlarken, Avrupa Birliği Parlamentosu da 1987'de aynı yönde bir karar almıştır. Böylece, Türk hükümetlerinin devekuşu politikasının da yardımıyla, Batı Avrupa'da, siyasal organları bilmedikleri ve yetkili olmadıkları bir konuda yargı organı haline dönüştüren bir süreç başlamıştır. AB Parlamentosu kararı bu bakımdan ilginçtir ve incelenmeye değer.

Avrupa Birliği Parlamentosu 18 Haziran 1987 tarihli oturumunda, siyasi komisyon üyesi Belçikalı bir üyenin raporuna dayanarak 1915 Ermeni tehcirinin aslında bir 'soykırım' olduğu tezini benimsemiş ve Türkleri de

bunu kabul etmeye davet etmiştir. Burada ilginç olan nokta oylamaya çoğunluğu oluşturan grupların katılmamaları ve kararın bir azınlık kararı olarak alınmasıdır.

Çoğunluğu oluşturan gruplar oylamaya neden katılmamışlardır?

Bu konuda egemen olan eğilimi Avusturyalı bir parlamenter şöyle dile getirmiştir: "İlk defa olarak tarihi bir sorun hakkında karar yetkisini kendisinde gören bir siyasal organa sahibiz."[1] Aynı üye "bir hukuki kavramın keyfi bir biçimde geçmişe dönük uygulandığını" söylemiş ve bu durumun "kabul edilemez bir emsal yaratacağını" da eklemiştir.[2] Başka ilginç bir yön de, Belçikalı raportörün "Ermenilere ilgisinin çok uzun bir süre ciddi aytırnlara uğrayan Flaman cemaatinden olmasıyla bağlantılı bulunduğunu"[3] ifade etmesidir. Flaman raportör soykırım tezini geliştirirken, Yves Ternon'un eserine dayanarak Ermeni iddialarını,[4] K. Gürün'ün eserine dayanarak da Türk resmi tezini incelemekle yetinmiştir.

---

1 *L'espérance retrouvée*, Paris, 1988, s. 37

Aynı eser, s. 37

Aynı eser, s. 8.

Y. Ternon konuyla ilgili ve ilki 1977'de yayınlanan (*Les arméniens: Histoire d'un génocide*, Seuil, 1977) birçok eser ve makale yazmıştır. Fakat daha sonra iki Ermeni yazarı Ermeni camiasında temel referans haline gelen iki eser yayınlamışlardır. Bunlar V. Dadrian'ın daha önce gönderme yaptığımız eseriyle, Raymond Kévorkian'ın *Le genocide arménien* (Odile Jacob, 2006) başlıklı eseridir. Ne yazık ki, büyük bir araştırmanın eseri olan ve (Kévorkian'ın eserinde olduğu gibi) İstanbul Patrikhanesi'nin (Marsilya'da bulunan) arşivlerine de dayanan bu çalışmalarda yazarlar, bir tarihçi olarak olup bitenleri nesnel bir şekilde anlamaya çalışmak yerine, tüm çabalarını Türk Kurtuluş Savaşı da dahil bütün Türk yakın tarihini "Ermeni soykırımı"na göre yorumlamaya yöneltmişlerdir Kemalizm'i (Ş. Hanioğlu ve E. Zürcher'in çalışmalarına dayanarak) İttihatçılığın bir devamı olarak gören Kévorkian'a göre "yakından bakılırsa Milliyetçi hareketin (yani Kemalist hareketin T T.) amaçlarından biri Anadolu'da Türk olmayanların yok edilmesi idi; İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bağlı Ermeni-Yunan Komitesi, her sean-

AB Parlamentosu'nun kararı, Ermenilerin 'kimlik sorunu' haline getirdikleri bir kavgada kendileri açısından başarılı bir sayfa olmuş ve yasama organının siyasileşmesine karşı olan çoğunluk, sessiz kalmayı benimsemediği politik bir davranışı önlemeye yeğlemiştir. Bu karar birçok Avrupa ülkesi için de adeta bir yeşil ışık teşkil etmiş ve Batı ülkelerinde yaşayan Ermeni diyasporasının baskı ve tehditlerini artırmıştır. O tarihlerden itibaren, diyaspora aktivistlerinin, "Ermeni soykırımı"nı yadsıyanları Holokost'u yadsıyan "negasyonist"lerle aynı plana yerleştirmeye çalışan ve bir ölçüde de başarılı olan propagandalarının yoğunlaştığına tanık oluyoruz. Fransa'da Osmanlı uzmanı Gilles Venstein'ın *Collège de France*'a seçilmesini önlemek için yapılan saldırılar[5] ya da daha da vahimi, Osmanlı tarihi hakkında klasikleşmiş bir eser yazmış olan (ve yakınlarda kaybettiğimiz) bir Amerikalı profesör Stanford J. Shaw'un ülkesinde barınamaz hale gelmesi bu baskı ve şantajları tipik bir biçimde sergiliyorlar.

sında, Anadolu'daki İttihado-Kemalistlerin gasplarının envanterini çıkarıyordu. (s. 929). İşgal kuvvetlerini ve onun hizmetindeki ajanları bir "yüksek mahkeme" gibi gören bu yoruma göre Türklerin yapacağı tek şey İngiliz adaletine sığınmak ve Sevr'i kabullenmekten ibaretti. Böyle bir yaklaşımın hiçbir diyalog perspektivi açmadığı ortadadır.
Bkz. *Le Monde*, 27 Ocak 1999.

Ermeni Sorunu ve Amerika Birleşik Devletleri

Ermeni soykırımı konusunda kendi üniversite profesörünü kendi ülkesinde savunamaz, daha da kötüsü savunmak istemez hale gelen ABD'nin durumu gerçekten ilginçtir. Kuşkusuz Amerika'nın bu konudaki tutumunun sadece aktivist Ermenilerin baskısıyla açıklanabileceğini söyleyemeyiz. Bu konuda elektoral hesaplar, gerekli durumlarda Türkiye üzerinde baskı oluşturma niyetleri ve Türk devlet adamlarının demokrat kamuoyu yönünde en ufak yatıştırıcı bir jeste yanaşmamaları gibi faktörler de rol oynamıştır. Fakat, hangi nedenlerle olursa olsun, sonuç, sadece Amerika açısından değil, Türkiye açısından da acı ve biraz da onur kırıcıdır.

Acıdır ve onur kırıcıdır; çünkü, Türkiye, "müttefik" ve "stratejik ortak" gibi sıfatlarla tanımladığı ve ülkesinde askeri üsler verdiği bir ülkede her yıl aşağılanmakta,

hakaretlere uğramakta ve "Dikkat et! Soykırımı oylarım!" tehditi altında yaşatılmaktadır. Amerikan devlet başkanlarının her 24 Nisan'da yaptıkları konuşmalarda 1915 olaylarını, "soykırım" sözcüğünü kullanmamış olsalar bile, Kurtuluş Savaşı'nı da kapsayan bir süreç içinde ve soykırım tanımına tamamen uygun bir biçimde değerlendirmeleri son yıllarda bir ritüel haline gelmiştir.[1] Aynı ülkenin en etkili gazeteleri artık Türk derneklerinin parayla bastırmak istedikleri ilanları bile basmamaktadırlar.[2]

Buna karşılık Türkiye ne yapmaktadır?

Aslında, Türkiye, Amerikan kamuoyunu da zerre kadar ilgilendirmeyen "1915 Soykırımı"na dudak bükeceğine[3] ve de Amerikan tarihinin bu konuda başkalarına

---

1 Başkan Clinton 1997 yılı "24 Nisan Mesajı"nda "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1915 ile 1923 yılları arasında, hikâyesi anlatılmamış binlerce Ermeni'nin uğradığı katliamdan" söz ettikten sonra "Bu korkunç dönemin kurbanlarını, sürgünün ve ölümlerin acısını yaşamış bir buçuk milyon kadar masum insanı anıyoruz" demişti. *Milliyet*, 27 Nisan 1997 Başkan Bush da 24 Nisan mesajında 1915 Tehciri'ni "Bugün yirminci yüzyılın en korkunç trajedilerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde bir buçuk milyon Ermeni'nin göçe zorlanması ve yok edilmesini anıyoruz" diye anmıştı. *Radikal*, 26 Nisan 2004. Halen (Mart 2007) Temsilciler Meclisi'nde oylanmayı bekleyen yasa tasarısı da en radikal Ermeni militanlarını tatmin edecek bir tarzda kaleme alınmıştır.

Örneğin Amerika'da 36 Türk Derneği'nin para toplayarak *New York Times*'a verdikleri ilanı gazete "Bizce soykırım olmuştur" diye basmamıştır. Bkz. *Cumhuriyet*, 12 Haziran 2005.

Bu konuda Jackson Diehl'in *Washington Post*'ta yazdığı yazı (5 Mart 2007), yazarın hem Amerika'ya hem de Türkiye'ye yönelttiği yerinde eleştiriler açısından dikkate değer. Amerikan Temsilciler Meclisi'ne gelen tasarı için, Diehl, şunu söylüyor: "Birçoğu hâlâ Iraklı Şiiler ile Sünniler arasındaki farkı bile bilmeyen 435 Temsilciler Meclisi üyesinin 92 yıl önce Türkiye'nin kuzeydoğusunda yaşanan olayların, (tasarıyı hazırlayanın adıyla) A. Shiff versiyonunun, Kongre'nin tavır almasını gerektirdiğini doğru düzgün ölçüp ölçemeyeceğini varın siz düşünün" Fakat yazar Türkiye'ye yönelik de şu eleştiriyı ekliyor: "Kongre kendi 'bulguları' konusunda budalaca bir hal içinde görünüyor olabilir; fakat, Türk siyasi sınıfının tarihle hesaplaşmak ve kendi

ders vermeyi gülünç kılacak cürümlerle dolu olduğunu anımsatacağına, milyonlarca dolar saçarak lobi faaliyetleri yürütmekte ya da aynı amaçla milyar dolarlık ihalelerde Amerika'yı kollamaktadır.[4] Aynı konuda yarım ağız yapılan ikaz ve tehditlerin ise, şimdiye kadar uygulanan şekilleriyle, daha çok Türk iç politikasına dönük olduğunu ve retorik düzeyde kaldığını yeri gelmişken belirtelim.

Bu "diplomatik" tavır dışında, Türkiye, iktidarı ve parlamentoda temsil edilen muhalefeti ile birlikte, bir yandan İngiltere nezdinde A. Toynbee imzalı *Mavi Kitap*'ın yadsınmasını isterken,[5] öte yandan soykırım iddiaları karşısında tezlerini daha da sertleştirmiş ve Türk Tarih Kurumu soykırımın aslında Ermeniler tarafından

---

milliyetçiliğini yatıştırmak konusunda süregelen yeteneksizliği belki de bu ülkenin en ciddi siyasi sorunu." Türkçe çevirisi için bkz. *Radikal*, 7 Mart 2007.

Referans gazetesinin (6-7 Mayıs 2006) yazdığına göre Türkiye Cumhuriyeti *The Livingston Group* adlı Amerikan lobi şirketine, Kongre'de soykırım yasasını önlemek amacıyla lobi yapması için 2001-2005 arasında dokuz milyon dolar ödemiştir. Bunlara Türkiye'nin ABD'de soykırım suçlamasını önlemek için siyasallaştırdığı ihalelerin yol açtığı (muhtemelen çok daha büyük) harcamaları da ekleyebiliriz. Ankara'nın eski Washington büyük elçisi Faruk Logoğlu'nun ifadesine göre "Bizim çalışmamıza şimdiye dek silah lobisi ve Musevi lobisi hep destek olmuştur; belki de son savunma sanayii anlaşmaları, yani F 35 uçağı ve deniz helikopteri anlaşmaları bu yönde desteğin artmasına katkı verecektir. Murat Yetkin naklediyor, *Radikal*, 5 Kasım 2006.

Aslında İngilizlerden Toynbee'yi yadsımasını isteyen Türk resmi çevreleri, çok daha hukuki ve mantıki bir tutumla, İngiliz tarihçinin şu sözlerini iddialarına dayanak yapabilirlerdi. Toynbee "Ermeni Kırımları" başlıklı eserinde şunları yazmıştı: "Müslümanlar Hıristiyan Ermenilere karşı hiçbir dini düşmanlık beslemiyorlardı. İşlenen cürüm dini fanatizmden değil, *tamamen siyasal nedenlerle* ("pour des raisons purement politiques") İmparatorluğun türdeşliğini önleyen gayrimüslim ögelerden kurtulmayı arzu eden hükümetin iradesinden kaynaklanıyordu" *Les massacres arméniens*, Paris, 1916, s. 11. Soykırım Konvansiyonu, uzun tartışmalardan sonra, "siyasal amaçla" yapılan kırımları soykırım tanımlamasının dışında tutmuştu.

Türklere karşı gerçekleştirildiği anlamına gelen eserler yayınlamıştır. Bu eserlerde iddia edildiğine göre, 1915 Tehciri'nde Kamuran Gürün'ün ileri sürdüğü gibi yüz binlerce değil, sadece (hastalıktan ölenler de çıkarıldıktan sonra) on bin civarında Ermeni hayatını kaybetmiştir. Aynı yayınlarda, Talat Paşa'nın "kara kaplı defter"inde 924.158 kişi olarak verilen tehcire tabi Ermeni sayısının da "yaklaşık 500 bin kişi"ye indirildiğini görüyoruz.[6] Nihayet bir kısım (ve bu konuda sesini en çok duyuran) tarihçi ve diplomatlarımız "mukatele" tezini de yeterli bulmamışlar ve 1915 Tehciri'nin, aslında savaş suçlarına karşı çıkarılmış bir anlaşma olan Cenevre Sözleşmeleri'ne uygun bir şekilde gerçekleştirildiğini iddia etmişlerdir.[7]

Bütün bunlar bugüne kadar bir sonuç vermiş midir?

Eğer vermişse, bu sonuç, Türkiye'nin uluslararası planda hiç inandırıcı olamaması, kendisini sanık sandalyesine oturtması ve -dış dünyaya hitap eden uygar bir üslup oluşturamadığı için- manevi bir işkenceye kendi

---

6 Bu konularda bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*. Türk Tarih Kurumu yayınları, 2001. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, (Kol eser; Yusuf Halaçoğlu, K. Çiçek, H. Özdemir, Ö Turan, R. Çalık) Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004. Murat Bardakçı'nın Talat Paşa'nın "kara kaplı defter"ini açıklayan yazısı için bkz. *Hürriyet*, 25 Nisan 2005.

Sivil Toplum Kuruluşları Birliği'nin 15-16 Aralık 2005'te İstanbul Teknik Üniversitesi'nde düzenledikleri sempozyumun sonunda açıklanan "bildiri"de şu tez savunulmuştur: "Tehcir bir teamül hükmü olan ve Cenevre Sözleşmeleri'ne ek 2 numaralı protokolün 18. maddesinde yer alan 'askeri gereklilik' çerçevesinde uygulanmıştır. Sözleşmede aranan milli, etnik, ırksal ve dinsel bir grubu yok etme kastı yoktur ve hiç olmamıştır." Ne var ki Sözleşme'de sözü edilen ve bildiricilerin dikkate almadıkları "gereklilik" insanları güvenlik altına almaktır; oysa, 1915 Tehciri'ni başlatan Talat Paşa bile, anılarında, mevcut koşullarda "çok çirkin neticeler elde edileceğini biliyordum" diye yazmıştır. Bu neticeler, gerçekten de yüz binlerce ölü şeklinde ortaya çıkmıştır. Bildiri metni için bkz. *Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Gerçekler*, (Ed. Aysel Ekşi), s. 444-447.

rızasıyla katlanması şeklinde ortaya çıkmıştır. O kadar ki durumun garipliğinden rahatsız olan ya da Türkiye'nin durumuna üzülen kimi yabancı yazarlar bazı ünlü gazetelerde açıkça Türkiye'ye akıl veren yazılar yazmaya başlamışlardır.[8] Ve ne yazık ki bu durumda, demokratik kamuoyunu da makyavelik politikasına destek yapan ABD için en "kârlı" politika, galiba, soykırım yasasını çıkarmak değil, mümkün olduğu kadar (bir Demokles kılıcı gibi) gündemde tutmak haline gelmiştir. Oysa, bizler için, 1915 olaylarının ellinci yıldönümünde başlayan soykırım tartışmalarının sekiz yıl sonraki yüzüncü yıl anma törenlerine kadar ortaya koyduğu ve koyacağı dersler de ortadadır.

Orhan Pamuk, Türk mahkemelerinde yargılanırken, İngiliz yazar George Monbiot, *The Guardian* gazetesinde İngiliz hükümetlerinin yakın geçmişte başka halklara karşı işledikleri cürümleri anlatmıştı. Yazar, "Türkler geçmiş zulümleri İngiliz usulü yadsıma sanatını öğrenemediler" başlıklı yazısında, Mike Davis'in "Geç Victoria dönemi holokostları" başlıklı eserine dayanarak, İngiliz politikasının Hindistan'da 12-29 milyon arası insanın ölümüne neden olduğunu açıklamaktadır. İngiltere'de bunlar, dar bir çevrede de olsa yazılabildiği ve dava konusu olmadığı için kimse de İngilizleri suçlamamaktadır. George Monbiot, *The Guardian. The Turks haven't learned the British way of denying past atrocities*. 27 Aralık 2005.

Sonuç: Uluslararası Mahkeme mi?

Ermeni soykırımı iddiaları 1915 Tehcir'i ve kırımlarının ellinci yıldönümünde başladı ve geçen yıllar içinde yirmiye yakın -ve çoğu dost- ülkenin parlamentoları bu iddiayı yasalaştırdılar. Hatta bir kısım Fransız milletvekilinin başını çektiği bir girişim ise soykırımı yadsımayı ceza yaptırımlarına bağlama hedefini güdüyor. Fransa içinde bile ağır eleştirilere uğrayan[1] bu girişim ne kadar haksız ve anlamsız olursa olsun, ister istemez bir ilk olacak ve başka ülkeleri de etkileyecektir. Ne var ki 1915'in yüzüncü yıldönümü de yaklaşıyor ve bu tarihe kadar listenin çok daha kabaracağını ve Türkiye'nin sözlerine ilginin de aynı oranda azalacağını söylemek herhalde bir kehanet sayılmaz. Bununla beraber ülke-

[1] Örneğin *Le Monde* gazetesi (12 Ekim 2006), Fransız Parlamentosu'nun bu kararının "Ermeni davasını ve tarihi siyasal kavgaların ve seçim hesaplarının rehinesi haline getirmekten" başka bir anlama gelemeyeceğini yazmıştı.

mizde bu sorunla doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ilgili olarak iki olumlu gelişmeden de söz edebileceğimizi sanıyorum.

Bu olumlu gelişmelerden birincisi resmi çevrelerde soykırım iddialarını Uluslararası Adalet Divanı'na taşımak yönünde beliren niyettir.[2] Gerçekten de, sonuç ne olursa olsun, böyle bir kararın Türkiye'yi sistematik bir şekilde sanık sandalyesine oturtulmaktan, devamlı küçültülmekten ve de sağa sola tehdit (ya da rüşvet) dağıtıp bir şey yapamayan zavallı konuma düşürülmüş olmaktan kurtaracağı açıktır.

Önce şunu söyleyelim: 1915-16 İttihatçı "komite" nin yargılanması, kimilerinin iddia ettiklerinin tersine, asla bugünkü Türklerin yargılanması anlamına gelmez. Kaldı ki, bu çalışmamda da göstermeye çalıştığım gibi, İttihatçıların bile, kendi zamanlarında mevcut olmayan bir suç kavramı ile mahkûm edilmeleri beklenemez.[3] Kaldı ki sorumlu İttihatçılar, Osmanlı mahkemelerinde de yargılanmış ve mahkûm olmuşlardır. Hürriyet ve İtilafçıların kurdukları Divan-ı Harb'in galip devletler baskısıyla hareket ettiği söylenebilirse de tamamen samimiyetsiz ve ehliyetsiz oldukları iddia edilemez. İlginçtir ki Ermeni tarihçiler de aynı mahkemeleri İttihatçıların

---

[2] Bu niyeti ilk kez Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, 14 Kasım 2006'da TBMM'de bir komisyon toplantısında açıklamıştır. Daha sonra da basına "bu konuda titiz çalışmalar yapıldığını" söylemiştir. Aynı gün CHP Başkan Yardımcısı Onur Öymen de "Öneri zaten bizimdi; şimdi hükûmet sahip çıkıyor" demiştir. *Milliyet*, 16 Kasım 2006.

Emekli büyükelçi İlter Türkmen, *Hürriyet* gazetesindeki (10 Mart 2007) "Uluslararası Adalet Divanı ve Soykırım" başlıklı yazısında Konvansiyon'un geriye işlememesinin yarattığı "hukuki zırh"ın bizim için yeterli olacağını, risk almamızı söylüyor ve Osmanlı Devleti'nin 'soykırım' ile suçlanamayacağına hükmedilse bile kararda bizi çok rahatsız edecek unsurlar bulunamayacağından nasıl emin olabiliriz?" diye soruyor. *Hürriyet*, 10 Mart 2007 Fakat bugünkü durumun daha da rahatsız edici olduğu açık değil midir?

baskısı altında kalmakla ve nesnel davranmamakla eleştirmektedir. Zaten İttihatçılar da bu konuda asla birlik ve beraberlik içinde olmamışlar, örneğin İttihatçı liderlerden Ahmet Rıza Bey, Senato kürsüsünde "Ermeni tehciri"ni önlemek için nasıl çalıştığını bizzat kendisi anlatmıştır.[4] Aynı bağlamda Halide Edip Adıvar da 1915 olaylarını "Ermeni göçürmeleri ve toptan öldürmeler" olarak isimlendirmişti.[5] Hatta İttihatçıların beyni sayılan ve "mukatele" fikri de kendisine mal edilen Ziya Gökalp'ın bile tehcire karşı çıktığı, kendisine en yakın dostlarından H. C. Yalçın tarafından anlatılmıştır. Çağdaş Türk romancıları da, en önemli yapıtlarında, yeri geldikçe Ermenilere yapılan zulmü ve mallarının yağmalanmasını anlatmaktan geri durmamışlardır.[6] Eğer bu konudaki tavırlar daha da netleşmediyse, bunda, 1970' lerde 1915 faciasıyla hiçbir ilişkisi olmayan insanları öldüren ASALA terörünün büyük sorumluluğu vardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki bu konuda Türklere düşen, 1908'de özgürlükçü bir devrim biçiminde başlayan İkinci Meşrutiyet'in, 1912'den, özellikle de 1913'teki Babıâli Baskını'ndan sonra bir karşıdevrime, kanlı bir komitenin iktidarına dönüştüğünü kabul etmektir. Bu bağlamda "Ermeni tehciri" denen olay vahim bir toplu kı-

---

4 A. Rıza Bey, *Echos de Turquie*, Paris, 1920, s. 96.

Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1979, s. 14. Bu eserin ilk baskısı *The Turkish Ordeal* başlığıyla 1928'de New York'ta yapılmıştır. Ahmet E. Yalman da tehcirin "yok edici" koşullarını anlatmış ve "Teşkilat-ı Mahsusa adını taşıyan çeteler, doğrudan doğruya bir imha hedefinin arkasından koşmuşlardır" diye yazmıştır. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 1, s. 331.

Örnekler için Bkz. T. Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İstanbul, 1991, s. 169, 170, 185, 186, 294-296. Ayrıca Elif Şafak'ın, daha sonra yayınlanan ve konuyla doğrudan ilgili olan *Baba ve Piç* (Metis Yayınları, 2006) başlıklı romanı da burada anılmaya değer.

rındır ve bunu hiçbir neden mazur gösteremez. Ermeni teröristleri bir sürü Türk'ü öldürdüler diye tüm bir halkın cezalandırılmasını mazur görürsek, İttihatçıların suçuna iştirak etmiş oluruz. Eğer Doğu Anadolu'da bazı Müslüman köyleri yakıldı diye, örneğin Kayseri merkez ilçesindeki 16.000 Ermeni'den 12.000'i akıbeti meçhul bir sürgüne yollandı ve kalanlar da Müslüman yapıldıysa[7] çağdaş Türk bunu unutmamalı ve bundan utanç duymalıdır.

Ermenilere gelince, o konuda kavga vermek elbette bizlere değil, kimliklerini "soykırım olgusu"na dayandırmayan, tezlerini Türk düşmanı bir perspektifte geliştirmeyen demokrat aydın ve kuruluşlara düşüyor. Yves Ternon'a göre Türkler soykırımı inkâr ederek Ermenilere "1915 şokunu atlatma" ve "kimliklerini koruma aracını"[8] sağlamışlardır. Eğer doğruysa, bu bir kin ve intikam mantığıdır. Sorunu sadece 1948 Birleşmiş Milletler Konvansiyonu çerçevesinde düşünmeye götüren bir mantıktır. Oysa, kitabının başında da değindiğim gibi, bizzat bugünkü Ermeni nesilleri de kendi aralarındaki tartışmalarda bu nitelikte bir kimliği aşma özlemi içinde bulunuyorlar. Sovyet sisteminin çökmesinden, Ermenistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra buna ihtiyaç daha da artmıştır.[9] Ermenistan başkanı L. Ter Petros-

---

[7] Bu konuda, tehcir sırasında Kayseri Belediye Başkanı olan, Kurtuluş Savaşı sırasında da Adalet Bakanlığı yapmış A. R. Çalıka'nın anıları öğreticidir. Bkz. H. Çalıka, *Kurtuluş Savaşı'nda Adalet Bakanı Ahmet Rıfat Çalıka'nın Anıları*, İstanbul, 1992, s. 28.

Y. Ternon, *La cause arménienne*, s. 181.

Gallup Enstitüsü'nün Ermenistan'da yaptığı bir ankete göre Ermeni halkının ancak % 1'i Türkiye'nin soykırımı tanımasını ülkelerinin bir numaralı sorunu olarak görüyor. *Cumhuriyet*, 6 Kasım 2006. Erivan'da Ermenistan Ulusal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi tarafından yapılan başka bir araştırmaya

yan'ın danışmanı, tarihçi G. J. Libaridian kendisine Türk-Ermeni ilişkilerini soran bir Alman dergisine verdiği yanıtta "Eskiden kültürlerimiz birbirine yakındı. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki soykırıma rağmen bu yakınlık tekrar sağlanabilir"[10] demişti. Bunun için sanıyorum ki, geçmişi unutmamak, fakat onu daha gerçekçi bir biçimde yorumlamak gerekir. Soykırım kavramı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Cemiyeti'nde, Osmanlılar için değil, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler'de Nazi cürümleri için yaratılmış bir kavramdır. O zamana, hatta bazen daha sonraki tarihlere kadar, Ermeni tarihçilerinin kullandıkları kavram "tehcir ve kırım" idi. Elbette ki her olgunun olduğu gibi, soykırımın da tarihi kökenleri aranabilir ve bu anlamda 1915 olayları da yeniden değerlendirilebilir. Fakat böyle bir girişimde adil olmak ve bütün kartları masanın üzerine koymak gerekir. Bu tarz bir yaklaşım ise, İttihatçıların yargılanması dışında, ırk ve din düşmanlıklarının nerede ve nasıl doğduğu, nasıl uygulandığı, sömürgeciliğin bilançosu, emperyalist diplomasinin halkları birbirine nasıl düşürdüğü, günümüzde 'aşiret kavgası' ya da 'etnik kavga' gibi sunulan soykırımların altında hangi çıkarların yattığı gibi olguları da objektif olarak irdelemeyi gerektirir. Çağdaş ve demokratik bir Türkiye'yi özleyen tüm Türkler böyle kapsamlı bir araştırmaya gönülden katılacaklar, kendi tarihlerini de 'tepki' ve 'korunma' saplantılarının yarattığı anormal durumdan kurtaracaklardır.

---

göre ise Ermenilerin % 61,1'i soykırımdan sadece Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulabileceğini düşünüyor. *Milliyet*, 30 Nisan 2005 (Semih Idiz'in yazısı).

Der Spiegel, 23 Mart, 1992.

Burada sözü, çok uğursuz bir vesileyle de olsa, Türkiye'de tanık olduğumuz ikinci olumlu gelişmeye getirebiliriz. Gerçekten de, İstanbul'da, 2007 başlarında işlenen iğrenç bir cinayete doğan tepki, "bir musibet, bin nasihatten evladır" misali, Türkiye'de bu konuda esprilerin ne kadar büyük ve ne kadar hızlı bir evrim içinde olduklarını bütün açıklığıyla ortaya koydu.

Hrant Dink'in öldürülmesinden söz ediyorum; bir cinayetten çıkarılması gereken dersleri anlatmak istiyorum. Tamamen beşeri motiflerle kaleme alınmış bir kitabı, hunhar bir cinayete kurban gitmiş bir vatandaşımızı anan ve anlatan satırlarla bitirmekten daha doğal ne olabilir?

Hrant Dink'in Ölümü ve Türkiye'de Demokrasi

Hrant Dink, 19 Ocak 2007'de karanlık kuvvetlerin, ne yaptığının farkında olmayan bir gencin eline tutuşturdukları silahla hayata veda etti. Bu cinayet, yıllardır bu ülkede yargısız infazları sineye çeken tüm hümanist ve demokratik duygular için artık bardağı taşıran son damla idi: Yaralı vicdanlar 23 Ocak 2007'de şahlandı ve yüz binden fazla insanın sessiz ve vakur yürüyüşü kin ve husumet tacirlerinin suratında tokat gibi patladı. Yıllardır baskı ve korku altında sindirilmiş duygular isyan etmiş ve bir *toplumsal katarsis* atmosferinde ırk ve din düşmanlıklarına "hayır!" demişti.

Vesile gerçekten de çok hazin bir vesileydi. Ne var ki vicdanlar ancak Hrant'ın, Ermeni kökenli bir Türkiyeli yurtseverin öldürülmesi üzerine seferber olmuştu: Türkiye'de Türk-Ermeni ilişkilerinde kin ve nefret duy-

gularının dışında, insancıl ilişkilerin kavgasını veren ve bunun için de korkunç baskı ve tehditler altında, "güvercin tedirginliği" altında yaşayan; yine de iyimserliği elden bırakmayan ve naif bir şekilde "Bu ülkede güvercinleri vurmazlar!" diye düşünen barış neferi Hrant Dink'in öldürülmesi üzerine.

Barış neferi dedik!

Hrant Dink barış neferi olmadan, Türk ordusunda er olarak yurttaşlık görevi yapmıştı. Bu görev sırasında, çavuşluk sınavını kazanmış olmasına rağmen er yapılması, yetimhanede büyümüş bu gencin bilincinde herhalde ilk yarayı açan darbe olmuştu. Yıllar sonra çıkardığı *Agos* dergisinde Sabiha Gökçen'in Ermeni asıllı olduğu iddiasının yer alması da Atatürk'ün manevi evladına küfür kabul edildi ve büyük bir kampanyaya yol açtı. Demek ki Türkiye'de bir Türk'e "Ermeni asıllı" demek, iddia bir Ermeni'den de gelmiş olsa "tehlikeli ve sorumsuz" bir düşünce sayılıyor, yayınlanan bir bildiride söylendiği gibi, "Atatürk milliyetçiliğine ve ulus-devlet yapısına" aykırı bulunuyordu. Kısaca bir Ermeni vatandaşımızın, sırf Ermeni düşmanlığına karşı bir koz olarak kullanmak ve kendi cemaati hesabına da bir övünç payı çıkarmak için ortaya attığı iddia ters tepmiş ve Ermeni düşmanlığını körükleyen ek bir argüman haline dönüşmüştü.[1]

Hrant Dink'in büyük "günah"ı bu ince ikazlara kulak vermemesi oldu: İnandığı bazı düşünceler, bağlandığı bazı temel ilkeler vardı; ayrıca bunların Türkiye'nin de yararına olduğuna inanıyordu. Hrant Dink'e göre

---

Sabiha Gökçen olayının yarattığı ırkçı kampanyayı teşhir eden bir yazı için bkz. Yıldırım Türker. *O da mı Ermeni Çıktı? Radikal*. 29 Şubat 2004. Türker, yazısında, S. Gökçen'in yakın arkadaşı Pars Tuğlacı'nın "Sabiha da Ermeni asıllı olduğunu biliyordu" dediğini de nakletmektedir.

Türkiye'de, Ermeni kökenini saklamadan ve geçmişte Ermenilerin yaşadığı trajediyi de yok saymadan yaşamak mümkündü. Bu ortamı kuran Türkiye hem sayıları çok azalmış Ermeni kökenli vatandaşlarına büyük bir manevi huzur sağlayacak, hem de Türkiye'yi haksız dış hücumlardan kurtaracak ve ülkenin itibarını artıracaktı. Ayrıca Türkiye'nin sınır komşusu Ermenistan'la ilişkilerini geliştirmesi her iki ülkenin de çıkarına idi. Hrant Dink'in kendisi de Türk dostlarıyla birlikte ziyaret ettikleri Ermenistan'da, özlediği dostluk ilişkilerine katkıda bulunmaya çalışmıştı.

Ne var ki (üçüncü nesil) Diyaspora Ermenileri aynı havada değildiler. Kimliklerini "soykırım" olgusuna dayandırıyorlar ve Ermeniliklerini "ana kök" Ermenistan'dan kopuk, bağnaz bir Türk düşmanlığı şeklinde yaşıyorlardı. Ermeni sorunu "marjinal Diyaspora milliyetçilerinin tekelinden" kurtarılmalıydı. Fransız Meclisi, Ermeni soykırımını yadsımayı cezalandıran yasa tasarısını görüşürken, Hrant Dink de, Fransa'ya giderek "bu yasayı ilk çiğneyen kişi" olmak istediğini açıkça ilan etti.

Aslında ırk ve din düşmanlıkları bir çeşit "zehirli kan" olarak her milletin damarlarında mevcuttu ve Türk düşmanlığı da Ermenilerin damarlarında varlığını sürdürüyordu. Çözüme, Diyaspora'nın damarlarında "Türk'ten boşalacak o zehirli kanın" yerini yine Diyaspora'nın, "ana-kök" duygularıyla Ermenistan'la kuracağı "asil damar"daki kanın doldurmasıyla ulaşılacaktı.[2]

Hrant Dink'in *Agos*'ta yazmış olduğu ve kendisi için bir çeşit ölüm fermanı teşkil eden yazısı ölümünden sonra tekrar yayınlandı. Bkz. *Radikal*, 22 Ocak 2007

İki yıldır baskı ve tehditler altında yaşayan Hrant, "zehirli kan"dan söz ettiği yazıyı yazarken bir çeşit ölüm fermanını imzaladığının acaba farkında mıydı? Aslında, Hrant'ın tüm düşüncesi ve eylemleri bağlamında değerlendirildiği takdirde, bu yazıda anlaşılamayacak bir taraf yoktu. Hrant, Yargıtay'ın da onayladığı mahkûmiyetinden sonra bu yanlış anlaşılmayı defalarca ve çoğu kez patetik bir isyan duygusuyla düzeltmeye çalıştı. Ne var ki, yazıya, ölümünden sonra bir dostunun yazdığı gibi, "ısrarla tam aksi bir anlam veriliyorsa, yani kasten anlaşılmak istenmiyorsa", ortada belki de "karanlık bir hesap ve niyet var demekti" [3]

Irkçılığın hedefi olan ve en büyük kavgasını ırkçılığa karşı veren bir insanın bu suçla yargılanması ve mahkûm edilmesi kuşkusuz kabul edilebilir bir şey değildi. Hrant, hak etmediği bu lekeden kurtulmak için sonuna kadar savaşacak ve davayı AİHM'ye kadar taşıyacaktı.

23 Ocak 2007'de cenazesinin arkasından "Hepimiz Hrant'ız!" diye yürüyen yüz binler onun lekesini sildiler ve kara lekeyi, onu asıl hak edenlerin alınlarına yapıştırdılar.

"Türkiye'nin demokratikleşmesi" diyordu Hrant, "Türkiye'nin soykırımı tanımasından çok daha önemlidir" [4] Ve bunu, Türklüğü aşağılamanın suç, buna karşılık Ermeni'nin, Rum'un, Yahudi'nin ve Kürt'ün aşağılanması-

---

Ömer Laçiner, *Bu Suikast Böyle Hazırlandı*, *Agos*, 26 Ocak 2007.
Neşe Düzel ile söyleşi, *Radikal*, 22 Ocak 2007

nın serbest olduğu bir ülkede söylerken ne dediğini çok iyi biliyordu. Bu cesaretini hayatıyla ödedi.[5]

Hrant Dink yaşarken yapamadığını ölümüyle gerçekleştirdi ve arkasında topladığı yüz binlerle bu ülkenin tanık olduğu en anlamlı demokratik şahlanışlardan birine damgasını vurdu. Aslında bu gösteri Hrant'ı ve (yürüyenlerin ellerindeki "Hepimiz Ermeniyiz!" pankartlarına rağmen) Ermeniliği tamamen aşıyor ve insanları birbirinden ayıran her türlü önyargıya ve ırkçı ayrımcılığa "hayır!" diyordu.

Hrant ne bir Ermeni ne de bir Türk kahramanı oldu. 19 Şubat'ta Türkiye bir demokrasi kahramanını kaybetti.

Türk Ceza Kanunu'nun, gerekçesinde Türklüğü "dünyanın neresinde yaşarsa yaşasınlar Türklere has müşterek kültürün ortaya çıkardığı ortak varlık" şeklinde tanımlayan ve "Türklüğü aşağılama"yı cezalandıran 301. maddesi Hrant Dink'in ölümü dolayısıyla hararetli eleştirilerin konusu oldu. Buna karşılık, iktidar partisi ve tüm sağcı partilerle birlikte muhalefet lideri Deniz Baykal'ın da benimsediği demagojik bir görüş, böyle bir maddenin Batılı ülkelerin kanunlarında da yer aldığını ve kaldırılmasının Türklüğe hakaretin serbest kılınması anlamına geleceğini ileri sürdü. Aslında tüm Batı ülkelerinde çok taraflı olarak ırkçılığı yasaklayan kanunlar vardır, fakat tek taraflı bir şekilde "İngilizliği aşağılamağı" ya da "Fransızlığı aşağılamağı" cezalandıran yasalar yoktur. AB Parlamentosu üyesi Joost Lagendijk'in de Başbakan'a ve muhalefet başkanına gönderdiği açık mektupta açıkça belirttiği gibi AB üyeleri mevzuatındaki maddeler "Devlet"e hakareti önlemeyi ve kamu hizmetlerinin düzenli çalışmasını hedef almaktadır ve Türkiye'deki gibi uygulamalar söz konusu değildir. Bizde de TCK'nın 216/2. maddesi "Halkın bir kesimini sosyal sınıf, ırk, din, mezhep, cinsiyet veya bölge farklılığına dayanarak alenen aşağılayan kişi altı aydan bir yıla kadar cezalandırılır" diyerek "Türklüğü aşağılamayı" zaten yasaklamıştır. Bu bakımdan tek yönlü, faşizan uygulamalara yol açan 301'in toptan kaldırılması gereklidir. Konunun hukuki analizi için bkz. Akın Aralay, *Türklüğü Aşağılamak Serbest mi Olacak? Cumhuriyet*, 3 Ekim 2006.

1915'te Doğu Anadolu'da neler yaşandı? Ermeni halkının başına gelenleri nasıl adlandıracağız? Tehcir mi? Kırım mı? Soykırım mı?

92 yıldır bu sorun neden hâlâ çözülemedi? Olanlar neden unutulamadı? Bu konuda, olaylara tanık olan gözlemciler neler yazdılar? Ermeni tarihçileri, Türk tarihçileri, Batılı tarihçiler hangi görüşleri öne sürdüler? Bu konuda bir "resmi görüş", bir "Türk tezi" olabilir mi? Dış dünyayla ilişkilerimizde hâlâ birtakım "tabu"ların koruyucu süzgecine ihtiyacımız var mı? 1915 "sözde tehcir"inin mimarı Talat Paşa'nın "facia" olarak nitelediği dramı, bugün bizler nasıl niteleyebiliriz? Birçoğumuzu bu konuda kraldan fazla kralcı, "ittihatçıdan fazla ittihatçı" yapan nedenler nelerdir? Bütün bu sorular üzerinde nesnel düşünebilmek, çeşitli açılardan en güvenilir kaynaklarla temasa geçebilmek, sorunun farklı boyutlarını bir arada görebilmek istiyorsanız, bu kitap sizler için kaçırılmaması gereken bir fırsattır.

Kapak Resmi: Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, Mersin, 20. yüzyıl başları

İMGE kitabevi

imge·com·tr
internet kitabevi

ISBN 978-975-533-318-2
9 789755 333182